

UDK 338.43(497.1) + 1925/1926 =
Pregledni rad
Primljeno: 18. VII. 1994.

Srpsko viđenje poljoprivrednog gospodarstva nekih prisavskih oblasti 1925./1926. godine (Zagrebačka, Srijemska i Tuzlanska oblast)

MIRA KOLAR-DIMITRJEVIĆ

Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

U oblasnim skupštinama 1927. zastupnici su kritizirali da država u punih osam godina nije gotovo ništa radila na gospodarskom napredku prečanskih krajeva. Ovaj rad donosi viđenje poljoprivrednih šefova Zagrebačke, Srijemske i Tuzlanske oblasti o stanju tih područja, ali i podatke o tome s čime su ovi krajevi stupili u novu jugoslavensku državu. Budući da su samo za te tri oblasti i objavljeni ovakvi podaci, može se zaključiti da je njihova pozadina ne samo gospodarska nego i politička, tj. da oni pružaju podlogu za daljnje ponašanje beogradske vlade prema tim osjetljivim područjima, a uoči uvođenja oblasne samouprave, kojom su izabrani oblasni zastupnici dobili mogućnost da barem uoče što je potrebno na njihovu području na gospodarsko-poljoprivrednom planu, odnosno kako se postupalo s navedenim područjima od 1918. do 1926., za što imamo vrlo malo objavljenih podataka.

1.

U povijesti se kriju odgovori na mnoga zamršena pitanja današnjice. Jedno od takvih je i zašto je Srbija započela prikriveno, ali ipak vrlo djelotvorno etničko čišćenje Srijema još prije drugoga svjetskog rata, kao i zašto je bila zainteresirana za Tuzlansku oblast mnogo više nego za druga područja Bosne, pomišljajući vjerojatno već onda na spajanje, odnosno uspostavu koridora s područjem Banje Luka, Prijedora, Banije i Korduna južnim dijelom Posavlja. Mnogi procesi započeli su neposredno poslije 1918. godine, ali budući da su akcije radikala pod plaštom Pribičevićevih demokrata vodene vrlo vješto i oprezno, uz upoznavanje svih slabosti drugih, a osobito uz prikrivanje stvarnih saznanja i kvantitativnih podataka za historijski posebna područja, svaki podatak o načinu njihova razmišljanja i spoznaji je vrlo zanimljiv i poučan.¹ U grupu

¹ Kraljevina Jugoslavija je tek 1929. počela objavljivati Statističke godišnjake, ali su podaci donešeni samo za čitavu državu, banovine i kotareve, a nikada prema drugim, etničkim ili pokrajinskim kriterijima.

ovakovih radova pripada i ovaj pregledni rad. On je vezan uz poljoprivredno gospodarstvo triju područja (sjeverozapadnu Hrvatsku kao najčistiju hrvatsku oblast koja je za Srbe bila nepoznanica u gospodarskom pogledu; Srijem, koji su Srbi dobro poznavali ali nisu znali cjelokupno njegovo bogatstvo; i bosansku Posavinu, koja im je bila zanimljiva zbog najbližeg susjedstva i koja je bila prva na koju su pomišljali pri proširenju svog teritorija). U ovom radu sumiraju se podaci iz triju elaborata koji zajedno imaju 216 tiskanih stranica oktav formata. Do 1924. Srijem je administrativno pripadao isključivo Hrvatskoj i Slavoniji. Tada je provedena podjela zemlje na oblasti koja je ujedno značila i negiranje netom postignute cjelovitosti Hrvatske a trebala je značiti i zaborav svih narodnih povijesti izuzev srpske i pradavne hrvatske. Suročeni s otporom hrvatskog vojništva 5. prosinca 1918. godine na Jelačićevu trgu u Zagrebu, te s otporom seljaštva tijekom stočne bune u jesen 1920., velikosrpski radikali su prestrukturiranje, kao i sve ostale postupke, provodili postupno i veoma prikriveno, ispitujući uvijek reagiranje naroda i kraja, zaustavljajući često već pokrenuti postupak centralizacije da bi ga onda opet nastavili. Povijest ih je vjerojatno naučila da do stvaranja velike Srbije mogu doći primjenom svih ljudskih i neljudskih postupaka, među kojima je dobro poznavanje protivnika i njegovih slabosti bilo na prvome mjestu. Među najzanimljivijim područjima bio je za njih bogati Srijem, koji je Srbima i njihovim svećenicima pružio utočište u tragičnim vremenima njihove povijesti, pa su se ovdje na Fruškoj gori nalazili njihovi dobro utvrđeni manastiri koji su očuvali njihove svetinje, i omogućili držanje vjerskih obreda među pučanstvom grčkoistočne, odnosno kasnije Srpske pravoslavne crkve. Poslije prvoga svjetskog rata Srbi su otvoreno polagali svoje pravo na Srijem, koji je bio i most prema Bačkoj i Banatu, zapostavljajući potpuno činjenicu da su Hrvati s Nijemcima, Madarima, Slovacima i Rusinima u Srijemu činili u tom vremenu više od polovice pučanstva.

Kod Tuzlanske oblasti radikali su pak bili direktno zainteresirani za područje koje bi ih vezivalo s t.zv. bosanskom krajinom, a pored toga tu su bila i ulazna vrata za Bosnu, veliki put poznat još od prehistorije i antike, a prepun rudnog bogatstva.²

Vrlo su bili zainteresirani i za Zagrebačku oblast, ali ne radi prisvajanja, već radi upoznavanja ovog područja gdje je narod njegovanjem svoga kajkavskog jezika pružao otpor pokušajima svake asimilacije, jer je još iz vremena Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog, koji je upravljao varaždinskom županijom u vremenu bana Mažuranića, bilo poznato siromaštvo tog područja.

Ovaj pregledni rad analizira prvu sintezu kako su radikali gledali na ova područja na gospodarskom planu, nakon što su već kroz agrarnu reformu, a i na razne druge načine promijenili staro stanje, i to na lošije. Formiranje oblasti omogućilo je vladi u Beogradu da sada bez ikakova obzira na Zagreb, koji je prestao biti administrativni centar Hrvatske i Slavonije, povede direktna znanstvena istraživanja o gospodarskoj osnovi tih područja, koja će onda moći po-

² Pavo Živković, Hrvati Bosanske Posavine u prošlosti. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zadru, 19, 1992./1993., 255-297.

služiti i za akcije drugog tipa. Beogradu je bilo važno i da istraži je li neka oblast toliko siromašna da zabavljena brigom za vlastito preživljavanje neće moći pružiti otpor direktnim zahvatima beogradskog režima na drugim područjima života, koja se pretpostavka pokazala dosta točnom, jer tu treba ukalkulirati i velike gubitke muškog pučanstva Hrvatske i Bosne i Hercegovine najbolje životne dobi tijekom prvoga svjetskog rata, a koji nikada do danas nisu brojčano iskazani ni istraženi.

Eklatantan primjer rada Pašičevih srpskih radikala bilo je istraživanje gospodarske strukture Srijemske, Tuzlanske i Zagrebačke oblasti tijekom 1925. godine. Nije slučajnost da su istražene samo te tri oblasti, te da je Ministarstvo poljoprivrede i voda i objavilo izvještaj samo za te tri oblasti, iako bi od praktičnog interesa bilo važno da se istraže i oblasti u Pomoravlju, Podunavlju ili Povardarju. Najprije se 1925. godine pojavila studija o Tuzlanskoj oblasti od Ljubomira Stepanovića,³ te je u bilješci ove studije i rečeno »Sa ovim referatom puštamo jedan ciklus odabranih referata oblasnih poljoprivrednih referenata, kojima se daje verna slika ekonomskog stanja pojedinih oblasti u početku organizacije poljoprivredne službe u njima.« (str. 68). Zatim su 1926. godine Đorđe Radojčin i Dragan Tomić opisali Srijemsku oblast.⁴ Konačno je Milan Novaković potkraj 1926., a neposredno prije objavljivanja kraljeva ukaza o izborima za oblasne samoupravne skupštine, objavio podatke za Zagrebačku oblast.⁵

Pokušat ću odgovoriti na više pitanja koja se nameću iz tih studija, ali na mnoga ne mogu odgovoriti zbog ograničenog opsega ovog rada, jer bi se objašnjavanje svakog problema moglo proširiti na više stranica, osobito onda ako bi se citirali izvori i literatura. Ovaj posao ostavljam za neka druga vremena i eventualno za neki drugi rad.

Studije su objavljene 1926. a rađene su 1925. i 1926. godine, i to su prvi elaborati sa statističkim podacima o gospodarstvu koji su se pojavili nakon duljeg vremena. Njihova je svrha bila dobrim dijelom politička. Naime, po Zakonu o oblasnoj i sreskoj samoupravi, na samoupravne organe oblasti trebali su prijeći mnogi važni poslovi iz gospodarstva. Ti su poslovi do tada rješavani preko nadležnih ministarstava, a veliki župan bio je samo posrednik između ministarstava u Beogradu i kotarskih, odnosno općinskih organa u oblastima. Najprije je dovršena studija Josipa Stepanovića o Tuzlanskoj oblasti, očito na zahtjev ambicioznoga velikog župana dr. Jovan Zeca.⁶ Zatim je objavljena studija

³ Ljubomir Stepanović, Jedan pogled na ekonomsko stanje tuzlanske oblasti. Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda, III/1925, br. 10, str. 68–119.

⁴ Đorđe Radojčin i Dragan Tomić, Sremska oblast. Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda, IV/1926., br. 12, str. 53–130, i br. 14, str. 1–46. Ova je studija objavljena i kao posebna brošura vjerojatno s tendencijom da bude pristupačnija što većem krugu korisnika i interesenata.

⁵ Milan Novaković, Poljoprivredno stanje zagrebačke oblasti. Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda, IV/1926., br. 16, str. 53–95.

⁶ Jovan Zec (Prijedor, 7. VII. 1886.). Poslije osnovne škole u Prijedoru i gimnazije u Beogradu, studirao je pravo u Zagrebu, gdje je 1912. i doktorirao. Iako je bilo dosta svrše-

o Srijemskoj oblasti, izradi koje je na čelu bio dr. Dragomir Todorović.⁷ Ovaj vrlo pametni veliki župan je odmah shvatio da Radojčin ne može izraditi tu studiju, pa je preko Ministarstva poljoprivrede pozvan iz Zagreba Dragan Tomić, koji je dobio status poljoprivrednog stručnjaka s primarnom zadaćom da izradi traženi elaborat.

Zagrebačka je studija objavljena zadnja, i to po nalogu velikog župana dr. Vladimira Treščeca Branjskog, književnika i političara.⁸ Razlog tome treba vjerojatno tražiti u tome što se najkasnije spoznalo da treba točno procijeniti gospodarsku snagu sjeverozapadne Hrvatske prije prijelaza na oblasnu samoupravu, za koju se znalo da je siromašna, ali se nije znalo u kakovom je stanju, jer deset prvih godina nove jugoslavenske države nisu vođene nikakove stručne statistike, pa je zapravo čitavo područje u gospodarskom pogledu bilo nepoznanica. Treščec nije imao povjerenja u stare službenike zagrebačke pokrajinske vlade, koji su preuzeti i u upravu Zagrebačke oblasti, već se oslonio na Milana Novakovića, koji je dobio visoki položaj oblasnoga gospodarskog referenta.

Čini se da je zamisao o izradi gospodarskih elaborata za problematične oblasti niknula na zemljirođničkom kongresu u Vršcu, koji je održan 29.–30. rujna 1925., a kojem su na nalog Ministarstva poljoprivrede i voda prisustvovali svi autori elaborata koji se spominju u ovom radu. Bio je to radikalski skup na kojem se govorilo o poljoprivrednoj reorganizaciji zemlje, adekvatno zahvatima koje su već započeli u bankarstvu, trgovini i industriji.⁹

nih hrvatskih pravnik, Zec je zalaganjem vodstva hrvatsko-srpske koalicije dobio mjesto u političko-upravnoj službi zemaljske vlade. Nakon stvaranja jugoslavenske države imenovan je za kotarskog načelnika u Banjoj Luci, a 1921. u Tuzli, dakle na vrlo osjetljivim, mnogonacionalnim i rudama vrlo bogatim područjima. Godine 1923. postao je pravni referent velikog župana Tuzlanske oblasti, a u jesen 1924. i veliki župan na istom području, te je na tome mjestu bio do 12. veljače 1929., kada je imenovan za velikog župana Vrbaske oblasti. Od listopada 1929. pomoćnik je bana Zeške oblasti, a početkom 1931. pomoćnik je bana Vrbaske banovine (*Almanah kraljevine Jugoslavije*, IV., Zagreb, 1931., 396).

⁷ Dragomir D. Todorović (Šašilovci, 13. II. 1888.) Škole je polazio u Kruševcu i Kragujevcu, a pravo je studirao u Beogradu i u Lausannei u Švicarskoj. Sudjelovao je u balkanskim ratovima, te je kao upravni činovnik radio na području Makedonije i Kosova. Za velikog župana Srijemske oblasti došao je iz Vranja, te je bio u Vukovaru sve do 1928. znatno pridonijevši srbizaciji Srijema kroz kolonizaciju i preferiranje Srba. Kasnije je pomoćnik bana Moravske i zatim Vardarske banovine, a u ožujku 1931. je pomoćnik bana Dunavske banovine, u koju je ulazio i istočni dio Srijema. U 1933. je već pomoćnik ministra unutrašnjih poslova u Beogradu (Hrvatski državni arhiv, (dalje: HDA), personalni dosije Todorović, 2989, i *Obzor*, 111, 13. V. 1933., str. 5).

⁸ Vladimir Treščec Branjski (Topusko, 23. V. 1870. – Dubrovnik, 2. VII. 1932.) gimnaziju je polazio u Zagrebu, a pravne nauke je studirao u Zagrebu i u Beču. Polazak studija u Beču omogućio mu je da radi kao upravni činovnik u Bosni i Hercegovini od 1895. do 1905., a nakon toga u vrijeme dominacije hrvatsko-srpske koalicije postaje gospodarski činovnik Zemaljske vlade u Zagrebu, a od 1910. do 1917. bio je intendant Hrvatskoga kazališta. U 1917. je bio veliki župan Zagrebačke županije, a na toj ga funkciji nalazimo i u Zagrebačkoj oblasti 1925–1926., kada se opet vraća intendanturi u zagrebačkom kazalištu i diplomaciji (*Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb, 1971.).

⁹ HDA, personalni dosije Novaković, br. 13521–9488. U dosjeu se nalazi nalog za Novakovićev odlazak na kongres. Novaković je objavljivao prije prvoga svjetskoga rata u

O autorima navedenih studija ne znamo sve, jer su nam arhivski fondovi ministarstva Kraljevine SHS nedostupni. No, možemo za sve njih reći da su po političkom opredjeljenju radikali, tj. na čisto velikosrpskoj liniji, što se vidi iz stila i tona kojim pišu, i jedino se kod Dragana Tomića može posumnjati u to opredjeljenje. No to, dakako, ne isključuje njihovu stručnost i poznavanje problema kojim se bave. Svi su autori iza sebe imali puno godina praktičnog rada. Sve su studije napisane vrlo dokumentirano, s dobrim poznavanjem problema, stručno.

O autoru zagrebačke studije Milanu Novakoviću znam sljedeće. Porijeklom je iz okolice Vojnića, te je završio školu u Višem gospodarskom učilištu u Križevcima, stekavši tu dobro i solidno gospodarsko znanje, a jer piše u križevačkoj *Gospodarskoj smotri* o ličkoj pramenki vjerojatno se je zaposlio negdje u Lici. Nakon prvoga svjetskog rata nalazimo ga na mjestu gospodarskog savjetnika kod Odjela za narodno gospodarstvo pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju. U proljeće 1924. radio je kod velikog župana Zagrebačke oblasti pomažući mu da se konstituiraju velikožupanska uprava, koja je nastajala iz dijelova pokrajinske vlade. Kraljevim ukazom je 9. studenoga 1924. umirovljen Oto Navratil, dotadašnji šef Odjela za narodno gospodarstvo pokrajinske vlade u Zagrebu, te je brzojavom Ministarstva poljoprivrede posao oblasnog referenta za poljoprivredu Zagrebačke oblasti povjeren Milanu Novakoviću. Novaković je često dolazio u sukob s ostalim činovnicima u oblasti, te ih je prijavljivao višim vlastima.¹⁰ U 1931. godini Novaković je načelnik poljoprivrednog odjeljenja Dunavske banovine, te mislim da je načinio zamjernu karijeru. Po nekim naznakama može se naslutiti da je bio Solunac, ali bi to još trebalo istražiti.

Gjorgje Radojčin¹¹ mora da je također rodom s krajine. On je započeo raditi na Višem gospodarskom učilištu u Križevcima polovicom 1916. kao praktikant, te ostaje na križevačkoj gospodarskoj školi i kada je 1919. Više gospodarsko učilište preseljeno u Zagreb. U travnju 1924. premješten je k velikom županu Srijemske oblasti. Po svemu se čini da nije bio u stanju sam načiniti traženi elaborat o srijemskoj poljoprivredi, što dokazuje premještanje ing. Dragana Tomića k Srijemskoj oblasti za činovnika poljoprivredne struke.

Ing. Dragan Tomić rođen je u Cerniku 13. veljače 1890. Maturu je položio na franjevačkoj gimnaziji u Požegi 1908., a zatim je završio jednogodišnji trgovački akademski tečaj u Beču. Od 1910. do 1912. polazi Više gospodarsko učilište u Križevcima, te je odmah započeo praksu kod Hrvatsko-slavonsko gospodarskog društva u Zagrebu, ali je već 1. listopada 1913. morao otići u vojsku, iz koje je bio otpušten tek 29. listopada 1918. godine. Nakon toga bio je u ožujku 1919. postavljen za gospodarskog pristava u Rumi, pa zatim za poljoprivrednog

Gospodarskoj smotri u Križevcima. Tako je 1909. objavio «Nešto k pitanju većih ili manjih životinja», «Načela današnje nauke o uzgoju domaćih životinja, Požega 1909.», «Kratki osvrt g. Stjepana Jurića na ocjenu moje knjižice», «Prvi križanci karaluli s ličkom pramenkom», itd.

¹⁰ Isto. Očuvane su Novakovićeve prijave protiv Božidara Žalca, koji je vodio Pravni odsjek Gospodarskog odjela i protiv Ote Navratila.

¹¹ HDA, kut. 309, personalni dosije Radojčin, br. 11765–7341.

stručnjaka pri Primorsko-krajiškoj oblasti, ali taj posao nije obavljao, već do 10. srpnja 1925. radi na nižoj gospodarskoj školi u Križevcima, kada je premješten k Srijemskoj oblasti. U Srijemskoj oblasti Tomić radi do 1928. Tada ga ministar premješta u Osječku oblast, a od jeseni 1929. do 1931. radi kao odsječni savjetnik za poljoprivredu Savske banovine, odnosno od jeseni 1931. kao sekretar Ministarstva poljoprivrede. Jedno vrijeme zamjenjivao je u Poljoprivrednom odjelu Banske uprave Savske banovine u Zagrebu dr. Nikolu Ritzofija, koji je poslan u jugoslavensko poslanstvo u Beču za veterinarskog savjetnika, te se očito radilo o vrlo vještom i sposobnom gospodarskom stručnjaku. Direktorsku službu na dobru Božjakovina Tomić je otpočeo 22. listopada 1932., te ju je obavljao do polovice 1939., kada, više zbog otpora sredine nakon sporazuma Cvetković-Maček, ne može obavljati taj posao, pa odlazi na bolovanje. Međutim, da mu zdravlje i nije bilo tako loše pokazuje podatak da 1940. radi kao gospodarski savjetnik kod Gospodarske kontrolne stanice u Zagrebu, a rješenjem bana Šubašića od 12. srpnja 1940. postavljen je opet za činovnika u Odjelu za seljačko gospodarstvo Banske uprave Banovine Hrvatske. Djelovao je i poslije rata, te je objavio više radova.¹²

Najnepoznatiji je Ljubomir Stepanović, o kojem ne znam gotovo ništa, osim da se bavio pomologijom i enologijom, a kako se dopisivao s njemačkim poljoprivrednim stručnjacima, moglo bi se pretpostaviti da je završio Visoku školu za kulturu tla u Beču. Ako je Ljubomir Stepanović rođak Josipa Stepanovića,¹³ jugoslavenskog policijskog činovnika, tada ne začuduje da je i gospodarski elaborat o bosanskoj Posavini pisan tako oporo i tvrdo i s tolikim animozitetom prema Austriji, da se vrijeme Austro-Ugarske Monarhije nigdje ne spominje punim imenom, već samo kao »prijašnja uprava«.

2.

Bit ovog rada jest u ovom dijelu, kojim se želi usporediti bogatstvo, odnosno siromaštvo triju oblasti. Stoga je u dvadesettri podgrupe svrstana problematika, koja se mogla izdvojiti iz citiranih elaborata, koji nisu pisani sistematično i na isti način, ali koji ipak omogućavaju takav pristup i sadržavaju sve tražene podatke.

¹² HDA, kut. 507, personalni dosije Tomić, br. 15576–5935. Objavio je već 1909. brošuru »Načela današnje nauke o uzgoju domaćih životinja« (Požega, 1909.), te priručnik »Kako treba raditi zemlju« (Zagreb, 1922. (1. izd.), Zagreb, 1923., (2. izd.) i Sarajevo (s.a. 3. izd.) Poslije rata radio je također u Hrvatskoj, pa je 1950. i 1952. objavio dva rada (»Industrijalizacija i mehanizacija ekonomskog dvorišta na seljačkim radnim zadrugama i poljoprivrednim dobrima«, Izd. Polj. nakladnog zavoda. Biblioteka: Socijalistička privreda. Sv. 4.3. Ured. N. Rapajić, Zagreb, 1950., i »Ovogodišnje suše i njene posljedice«, Zagreb, 1952.).

¹³ Josip Stepanović je rođen 1890. u Mitrovici, a škole je polazio u Vinkovcima. Pravo je završio u Zagrebu. Službovao je u Križevcima, Pakracu, Zagrebu, Karlovcu, Bjelovaru, a nakon što je 1925. izmijenio prezime Czeisberger u Stepanović bile su mu otvorene najviše službe, pa je bio šef državne tajne policije u Subotici. Od 1935. do 1939. je šef policije u Bjelovaru, a tada je ponovno u Subotici, i kasnije opet u Bjelovaru.

1. *Gospodarska struktura*

Zagrebačka oblast. Autor elaborata o poljoprivredi Zagrebačke oblasti Milan Novaković navodi da Zagrebačka oblast ima 814.596 hektara površine (7.990 km. kv. sa 834.989 stanovnika), te da je od te površine sasvim nerodno 38.348 hektara, a objavljuje i strukturu agrara po vrstama. Oblast »ima šumski karakter«, i šume daju vidljiv karakter zemlji, a najvažnije nizine su Podravina s većim mjestima Varaždinom i Ludbregom, zatim uska Zagorska nizina duž rječice Krapine a između Zagrebačke gore i Ivančice, te Posavlje i Pokuplje uz Savu i Kupu. »U poredjenju s ostalim oblastima u Kraljevini Zagrebačka oblast pre je vlažna, nego suha. Godišnji prosek vodenih taloga prelazi 1.000 mm. I u vrlo sušnim godinama 1922. i 1923. bilo je preko 1.000 mm. U vlažnim godinama ima i preko 1200 mm. Pošto su donji slojevi zemljišta u ovoj oblasti ili vrlo nepropusni ili vrlo propusni, opasne su ovde sušne godine, a uz to u krajevima s nepropusnom donjom zemljom opasne su i vlažne godine. Suvišna vlaga opasna je i iz uzroka, što je u mnogim krajevima gornja zemlja vrlo nepropusna, pa voda na ravnim terenima stagnira. Sušno vreme i suhi vetrovi najopasniji su u proleću. Ako u takvoj godini nije pored toga bilo ni dovoljno zimske vlage, onda podbace naročito senokosi. Često može posle dugog i hladnog proleća u maju i junu naglo da pritisne jaka vrućina i suša, koje tad mnogo naškode žitaricama, terajući ih u t.zv. 'prisilnu zreobu'« (str. 54). I dalje: »Brdovitost i šumovitost ove oblasti, a zatim i obilje vlage imaju tu posledicu, da su u proleću i letu pored vrlo toplih dana noći srazmjerno hladne, pa se vlažni vazduh zgušnjava u magle i rose. Još u junu mesecu mogu ovde da budu velike rose i guste magle. Junske magle fatalne su po žitarice. Ova okolnost i malo pre spomenuta prisilna zreoba jesu najvažniji faktori, zbog kojih su prinosi žitarica vrlo nestalni, češće slabi, nego dobri« (str. 54–55). Ni šumama ne daje autor povoljnu ocjenu. Piše da kiše ispiraju zemljišta, opodzoljavaju, te da su i zemlje u šumovitim krajevima u gornjim slojevima siromašne u biljnoj hrani, isprane. »Što se u zemlji rastvori, odnese voda, bilo po površini u potoke i reke, bilo kroz zemlju u donje slojeve. Brdovitost i nagnutost terena ovo ispiranje još uvećava, ubrzava. Površinski slojevi zemlje siromašni su u glavnim sastojcima biljne hrane: azotu, fosforu, a često i u kaliju. Kreča po pravilu ima dosta, jer su brda Zagrebačke oblasti u najvećem delu od kreča« (str. 56). Novaković ipak uočava da u Zagrebačkoj oblasti ima vrlo različitih zemljišta. Ako su položaji zaštićeni i topli, dobri su za vinograde, a u nizinama su barska zemljišta, ako su dovoljno suha, vrlo plodna i na njima odlično uspijeva kukuruz. Što se tiče Posavine, Novaković piše da je tu Sava nataložila šljunak sve do iza Zagreba, a na šljunak su potoci s jedne i druge strane nataložili ilovinu, što pridonosi slaboj plodnosti ovog tla. Dalje pak prema istoku, gdje je Sava mirnija, stvara Sava i njeni pritoci ritove, koje narod zove »čretovi«; kako su ti tereni vrlo niski i podvodni, a Sava nije regulirana, te su površine uglavnom močvarne, iako bi isušene davale dobre oranice (str. 57). Novaković je iskoristio rezultate istraživanja i naveo u ovom elaboratu da gotovo sva zemljišta imaju vrlo malo biljne hrane.

Srijemska oblast. Oblast se poklapala s područjem nekadašnje Srijemske županije i imala je 739.902 hektara površine (6.866 km. kv. na kojem području je bilo 423.280 stanovnika), od čega je neproduktivno bilo 216.538 hektara (str.

1-59). Prema pisanju Tomića i Radojčina to je ravnica u čijem središtu se nalazi samo jedna planina: Fruška gora. Fruška gora je bogata rudama, te autori citiraju dr. Duru Pilara, koji je goru rudno istražio,¹⁴ navodeći poimence rude koje se tu mogu naći. Već u ovom uvodnom dijelu autori navode poimence i svih trinaest manastira istočno-pravoslavne vjere (Krušedol, Ravanica, Hopovo, Grgetek, Vrdnik, Jazak, Remeta, Bešenovo, Rakovac, Beočin, Privina Glava, Kuveždin i Šišatovac) i tri samostana rimokatočke vjere (Ilok, Šarengrad i Vukovar), dajući im vjerojatno posebno značenje u vremenu kad su oni jedini nosioci ranijih tradicija (str. 1-56). Odmah zatim autori navode i plovne rijeke, a to su Sava, Bosut, Studva i Spačva, koje sve gravitiraju Dunavu. U nastavku ovog uvodnog dijela klima se ocrtava kao blaga kontinentalna, bez oštih i surovih zima, ali i s brzim prijelazima od proljeća na ljeto, kada zna biti prisilnog zrenja žitarica. Za jesen Radojčin i Tomić pišu da su obično blage i duge. Autori donose i meteorološke podatke prema dvadesetogodišnjim opažanjima Pejačevićeva rumskog veleposjeda, koji je od 1905. obavljao mjerenja na stanici »Moja volja«, čiji su podaci bili relevantni za cijeli jugoistočni dio Srijema. Navodi se da je prosječni godišnji vodeni talog Srijema oko 642,1 mm, ali da jaki istočni i jugoistočni vjetar (»košava«), zimi snizuje temperaturu, a ljeti ubrzano suši talog. Autori napominju da istočni dio Srijema zbog zatvorenosti bosanskim i srpskim planinama manje trpi od tuče nego zapadni, koji je preživljava gotovo svake godine. Zemljište su autori podijelili u šest tipova, posvećujući posebnu pozornost »sremskom černoze mu«, koji nije onako crn kao ruski stepski černoze mu, ali koji »obrađen plugom i ratilima pokazuje osobine najboljih baštenih zemalja«, dubok po 50, a gdjekada i više od stotinu centimetara. U srijemskom černoze mu nema ni pretjeranih pjeskovitih, a ni pretjeranih glinovitih osobina, ali je prilikom istraživanja u ogednoj stanici u Topčideru zabilježeno siromaštvo dušikom i fosforom, te da ih zbog toga treba gnojiti dušičnim i fosfornim gnojivima (str. 1-62-65). Autori su uočili da je zemlja Vinkovaca, Županje, Vukovara i Šida znatno slabija nego u istočnom Srijemu, jer je zbog pojačane cirkulacije gornje vode došlo do intenzivnijeg ispiranja černoze mu, ali da se ovome može stati na put jačim gnojenjem stajskim i mineralnim gnojivima. »Ovaj tip zemljišta izgubio je već od svoje snage rodnosti, prema čistim černoze mu-zemljištima, što i sami seljaci dobro znadu«, pišu autori (str. 1-64). Područja u koja se slijevaju vode s Fruške gore, te barska mineralna zemljišta i tresetišta, kao ni područje slanjača, gdje je došlo do ispranosti humusa, autori i ne opisuju, smatrajući da će ih trebati proučiti onda kada se izvrši melioracija i kada to područje postane zanimljivo za eksploataciju. Radojčin i Tomić navode da se u selima stanovništvo bavilo isključivo zemljoradnjom, a u trgovištima i gradovima i obrtom. Uočena je i razlika između seljaka u ravnici i u brdovitim dijelovima Fruške gore. U ravnici je prevladavalo ratarstvo, a u brdovitim dijelovima vinogradarstvo i voćarstvo; vinogradarstvom su se bavili stanovnici Srijemskih Karlovaca, koji imaju 965 ha vinograda, te stanovnici Petrovaradina, koji imaju 688 hektara pod tom kulturom. *Tuzlanska oblast*. Ova je oblast imala 8.918 kv. km. sa 422.541 stanovnika, i prostirala se je između rijeka Drine i Bosne. Na sjeveru je bila ograničena

¹⁴ Đuro Pilar, Geognostički pregled Hrvatske zemlje, Zagreb, 1878.

Savom, a na jugu je obuhvaćala kotareve Maglaj, Kladanj, Vlasenicu i Srebrnicu. Stepanović opisuje planine i rijeke i posebnu pozornost posvećuje ravnici uz Savu koju naziva donjom Posavinom, gdje »je najbolja zemlja, a u njoj je glavna kulturna biljka kukuruz« (str. 71). Kao veliko zlo spominje se svakogodišnje izlijevanje Save. Klima se ocjenjuje oštrom ali zdravom. Ističe se da je Tuzlanska oblast najgušće naseljena oblast u Bosni i Hercegovini, te da je prema popisu iz 1910. godine imala 48 stanovnika na jedan četvorni kilometar, od čega je bio najnaseljeniji bijeljinski i brčanski kotar (68 i 62 stanovnika na km. kv.).¹⁵ Prema vjeroispovijesti, kod stanovništva koje se bavilo poljoprivredom i stočarstvom, bilo je muslimana 29.613 ili 46,11%, »srpsko-pravoslavni« kako navodi Stepanović 26.964 ili 41,98%, rimokatolika je bilo 7.367 ili 11,46%, a ostalih 288 odnosno 0,45% (str. 76). Za razliku od ostalih, u ovom radu prikazanih oblasti, Stepanović na više mjesta naglašava visok postotak nepismenih od 88,62%, znajući da to omogućava da se u toj oblasti gospodari mnogo svojevornije nego gdje je narod prosvijećen u obrazovan. Navodi da u oblasti ima sada 117, a prije rata da su bile samo 82 osnovne škole.

Kao kapitalno pitanje za ovo područje Stepanović ističe rješenje kmetskog pitanja, jer je prije 1914. godine u Tuzlanskoj oblasti 35,8% seljaka bilo u kmetovskom odnosu. Stepanović citira cijelu proklamaciju kralja Aleksandra od 24. prosinca 1918. koja obećaje jednaka prava i slobode svim građanima nove države, ukidanje svih staleških povlastica i ravnopravnost svih vjeroispovijesti.¹⁶ Da bi se to provelo na ovom gospodarski vrlo zanimljivom području, Stepanović opisuje kako su Predhodnim odredbama za pripremu agrarne reforme od 25. veljače 1919. raskinuti kmetski (čiftijski) odnosi, te da su čiftije postali vlasnici dotadašnjih kmetskih selišta, a age da su dobivale određenu odštetu u nekoliko godina dijelom u gotovom novcu, a dijelom u 4% agrarnim obveznicama, a za 1918. godinu da su dobili od države i odštetu za »hak«, t.j. za zemljište davano seljacima na obradu uz vraćanje 1/3, 1/4, 1/2 i 1/5 prihoda. Bivši kmetovi su sada mogli upisati u gruntovnici i pravo vlasnosti ali nisu smjeli ni opteretiti ni otuditi taj posjed, što ih je na jedan način činilo silno ovisnima o upravnim činovnicima koji su odobravali iznimke. Istom su postupku bili izloženi i veleposjednici (begovi), kojima je zabranjena čak i eksploatacija njihovih šuma, te se promet tim bogatstvom mogao odvijati samo uz dopuštenje nadležnih ministarstava u Beogradu, što je također i veleposjednike vezalo uz vlast.¹⁷ Dakako, ovakovo je zamrzavanje prometa nekretninama i opće siromaštvo onemogućilo racionalnu obradu zemlje, koje su bile vrlo različite kvalitete te su davale i vrlo različite prinose, ali bez svake je sumnje da se najplodnija zemlja prostirala uz Savu.

¹⁵ Stepanović se koristi popisom iz 1910. jer popis iz 1921. nema ovu kategoriju o zemlji, već težište stavlja na podatke o materinskom jeziku.

¹⁶ J. Stepanović, n. dj., str. 77. Proklamacija regenta je donesena prema *Službenim novinama* br. 2, 28. I. 1919.

¹⁷ O raznim propisima za provođenje agrarne reforme objavilo je Ministarstvo za agrarnu reformu »Uredbe, naredbe i raspisi«, I., Zagreb, 1920., i II., Zagreb, 1925.

2. Gradovi

Zagrebačka oblast. Novaković spominje da u oblasti ima četiri grada: Zagreb, Varaždin, Sisak i Križevci. Opisuje da je Zagreb po broju stanovništva (108.338) treći grad u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, da je važno prometno željezničko središte, veliki trgovački, industrijski i bankarski centar i jedan od većih kulturnih centara, sa Središnjim uredom za osiguranje radnika, te da su pored pravnog, filozofskog i teološkog fakulteta odmah poslije ujedinjenja osnovani u njemu i medicinski, gospodarsko-šumarski i veterinarski fakultet, te tehnička visoka škola i ekspertna akademija. Novaković posve obezvređuje Varaždin, koji ima samo 13.645 stanovnika i koji je do 1926. već ostao bez dominantnih funkcija koje je imao u vremenu dok je bio županijsko središte. Nasuprot tome Novaković piše da su Križevci mali grad s manje od 5.000 stanovnika, ali da imaju golemo značenje za razvitak poljoprivrede, te opisuje sve škole i zavode koji su nastali u Križevcima od 1860. do 1924., što upućuje da je gospodarsku naobrazbu stekao u tom gradu. Sisku sa 8.000 stanovnika Novaković pridaje važno značenje zbog njegova industrijskog i trgovačkog značaja koji mu daje plovna Sava i položaj na razmeđu zapadnih pasivnih krajeva i bogatog istoka (str. 58-59).

Srijemska oblast. U ovoj oblasti bilo je šest gradova: Srijemska Mitrovica, Srijemski Karlovci, Petrovaradin, Vinkovci, Vukovar i Zemun. »Na najboljem položaju leže Vinkovci, jer se nalaze na raskrsnici pet željezničkih pruga. Odličan je položaj Mitrovice i Zemuna na željezničkoj pruzi uz plovnu reku Savu. Vukovar, sedište oblasti, leži na vicinalnoj željeznici i na Dunavu« (str. 1-65-66). Ali stav vlasti da ovom gradu treba što više umanjiti njegovu gospodarsku funkciju vidi se u iskazu Radojčina i Tomića, koji pišu da je komunikacija Vukovara dosta otežana zbog loše željezničke veze, za razliku od Petrovaradina i Srijemskih Karlovaca, koji imaju »odličnu vezu sa Beogradom i preko sa Novim Sadom, glavnim tržištem« (str. 1-66). Dakako, autori nisu rekli da su loše željezničke veze Vukovara utvrđene lošim željezničkim vozim redom i izostavljanjem Vukovara iz parobrodarskih dunavskih veza, prekidom prometa na 1911. izgrađenoj pruzi Vukovar - Morović - Rača i uopće drugim načinima kojima se Vukovar nastojao prometno i privredno izolirati od Hrvatske i isključiti iz evropskog prometa. To je vrijedilo i za veća mjesta uz Dunav, pogotovo za Ilok i Šarengrad, koja nisu imala željeznicu, a čije su veze parobrodima također omogućene samo prema Novom Sadu i Beogradu. Osim ovih pet gradova u oblasti je bilo i sedam trgovišta: Tovarnik, Šid, Erdevik, Ruma, Irig, Indija i Ilok. Radojčin i Tomić su usporedili i popis stanovništva gradova u 1921. prema 1910., te navode da su samo Zemun i Vinkovci pokazali prirodno pojačanje stanovništva, te je prvo objašnjeno naseljavanjem mnogih poslovnih ljudi Beograda u Zemunu, a drugi fenomen nije objašnjen, ali mislim da ga treba tražiti u procesu sklanjanja srijemskog pučanstva hrvatske i njemačke narodnosti od postupka kojem je bilo izloženo od upravnih radikalskih činovnika u Srijemu (str. 1-67).

Tuzlanska oblast. Prema Stepanoviću, sva kotarska mjesta su »varoši«, a trgovišta su i Modriča, Šamac i Janja. Stanovništvo se ovih većih mjesta bavi trgovinom i zanatom, ali gotovo svi i zemljoradnjom i stočarstvom (str. 82).

3. Sela

Zagrebačka oblast. Novaković s punim pravom ističe da dok gradovi imaju izgled zapadnoevropskih mjesta, pa je naročito Zagreb potpuno moderan grad, sela su vrlo neujednačena i vrlo raznolikih tipova, koje Novaković detaljno opisuje, pružajući danas tako obilje materijala za etnologue. Piše: »Mada je ceo kraj od Zagreba do Podravine (varaždinski okrug) vrlo gusto naseljen – to je po svoj prilici najgušće naseljen kraj u celoj Kraljevini – ipak priroda brdovitog terena nije tu dozvolila ni razvitak velikih sela, ni pravilni razmeštaj kuća« (str. 61). Novaković piše da je gotovo 80% stanovništva u Zagrebačkoj oblasti poljoprivredno.

Srijemska oblast. U Srijemu je bilo i 168 općina sa 195 sela, 136 majura, pustara, salaša i naseobina, te 58 zaselaka (str. 1–66). Dakle, njihov broj se mogao iskazati, za razliku od Zagrebačke oblasti, gdje je rastresiti tip naseljavanja onemogućio ovakav pristup. U sedam trgovišta i u selima živjelo je 1921. godine 345.426 stanovnika ili 85% svih stanovnika. Zanimljivo je da Radojčin i Tomić spominju broj stanovnika u Srijemskoj županiji i 1869. godine, koji je iznosio 281.267 stanovnika, te utvrđuju da je od 1910. do 1921. broj stanovnika opao sa 410.007 na 407.025., navodeći kao uzrok samo rat, a ne i ostale razloge, među kojima neravnopravan odnos prema hrvatskom, mađarskom i njemačkom pučanstvu ima ne malo mjesto.

Tuzlanska oblast. Stepanović piše da prevladavaju sela razbijenog tipa i da se seosko pučanstvo bavi isključivo poljoprivredom i stočarstvom.

4. Iseljavanje

Zagrebačka oblast. Novaković ističe da su 1910. iselile s teritorija sadašnje oblasti samo 3.633 osobe, i da je većina išla samo na sezonski rad, vraćajući se poslije toga kući, te naglašava »tamošnje je seljaštvo poznato kao vrlo nepokretno i ono se nerado seli« (str. 62), spominjući kao iznimku samo prijeratnu kolonizaciju u Slavoniju. Dakako, iz političkih razloga i ne spominje da bi se problem prenaseljenosti mogao lako riješiti preko agrarne reforme i s njom povezane kolonizacije.¹⁸

Srijemska oblast. Radojčin i Tomić spominju iseljavanje Mađara iz gradova »nakon oslobođenja« (str. 1–67), zbog čega je opao broj Mađara 1921. u odnosu na 1910. godinu. No isto tako spominju da je iseljavanje u Ameriku manje nego u drugim hrvatskim županijama, ali da ga je bilo, pokazuje podatak preuzet iz *Narodne statistike* Jose Lakatoša, da je od 1899. do 1912. iselilo u Ameriku s ovog područja čak 11.239 Srijemaca, što baš i nije tako mali broj i nikako se ne može opravdati gospodarskim razlozima, kada se uzme da je u vrijeme sezonskih poljoprivrednih radova radna snaga dolazila iz Međimurja, Like i Bosne (str. 1–68).

¹⁸ Zdenka Šimončić-Bobetko objavila je do danas više radova o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Hrvatskoj u *Časopisu za suvremenu povijest i Povijesnim prilogima*, gdje je navela i svu relevantnu literaturu.

Tuzlanska oblast. Stepanović navodi da iz siromašnih krajeva srebrničkoga kotara seljaci-majstori idu na sezonske radove u razne krajeve Bosne i u Srbiju. Piše da seljaštvo radi i u državnim rudnicima u Kreki, Ugljeviku i Majeveci, solani u Kreki i Simin-Hanu, tvornici sode u Lukavcu, pilanama u Koprivniku, Han-Pijesku i Živinicama, te na održavanju željezničke pruge Ugljenik–Bijeljina, Tuzla–Doboj i Gračanica–Karanovac (str. 1–82).

5. Kuće

Zagrebačka oblast. Novaković daje zanimljive opservacije etnografskoga karaktera o gradnji kuća, te očito poznaje etnografske radove Augusta Posilovića, i prati i tadašnju literaturu te vrsti (str. 62–63).

Srijemska oblast. Kuće su na selu građene uglavnom od naboja i čerpića i samo su imućniji seljaci zadnjih nekoliko godina gradili kuće od pečene cigle. Radodžin i Tomić opisuju raspored gospodarskih zgrada, te spominju da se paralelno sa stambenom zgradom nalazio čardak – spremište za hranu, širine jedan do najviše dva metra radi cirkulacije zraka. Napomenuto je da bogatiji zemljoradnici grade na svojoj zemlji salaše (stanove), što su zapravo majuri u minijaturi. Slični salašima su i obori, gdje su se toville svinje (str. 1–72).

Tuzlanska oblast. Prema Stepanoviću kuće se grade od najjeftinijeg i najpristupačnijeg materijala, te su uglavnom od čerpića, naboja, pečene cigle, šepera, brvana ili kamena, pokrivene crijepom, slamom ili tesanom daskom. Stepanović piše: »Te su zgrade za stanovanje tesne, niske, na vratima se pri ulazu mora obično sagnuti. Velika je retkost u seljačkoj kući naći šporet, krevet i astal, obično se kuva na otvorenom ognjištu, spava na podu, a jede na siniji (sofri). Prozori su maleni zbog čega je gotovo polutama u kući« (str. 82). Kuće na strminama imaju ispod kuće obično spremište ili štalu. Dvorišta su najčešće neograđena, a tu su sagrađene od lošega građevnog materijala i gospodarske zgrade, pušnica za sušenje šljiva i dr.

6. Osobine zemljoradnika

Zagrebačka oblast. »Zemljoradnici zagrebačke oblasti vrlo su vredni, no u načinu rada nisu svuda najnapredniji. Najnapredniji u zemljoradnji i u stočarstvu u isti mah, jesu u Podravini. Tamo se sva zemlja obradi, bilo da se ore, bilo da se kosí. Neobrađeno i neiskorišćeno nije ništa. Nema čak ni pašnjaka ili ih ima vrlo malo, a stoka se hrani najviše kod kuće. Isto tako je napredna zemljoradnja kao i stočarstvo. (...) Sasvim su drukčije prilike u Posavlju i Pokuplju. Ovdje još uvek ima mnogo pašnjaka i neiskrčenih šumskih površina i mnogo livada, a srazmjerno se zemlja manje ore. Mnoge od ovih površina su podvodne i nisu za stalnu obradu, nego se iskorišćuju bilo kao pašnjaci, bilo kao senokosi.« Novaković umno zaključuje »Ovde će zemljoradnja napredovati u toliko, u koliko budu napredovali radovi na zaštiti od poplava i radovi na odvodnji močvara« (str. 63), a upravo na tome prvih deset godina jugoslavenske države nije učinjen ni najmanji pomak, što je i uzrokovalo veliko nezadovoljstvo seljaštva uz vodne tokove.

Srijemska oblast. Govoreći o osobinama zemljoradnika Radojčin i Tomić uglavnom govore o srpskim zemljoradnicima. To vidimo iz sljedećeg navoda: »Ozbiljnost života, ratne prilike, međusobni kontakt sa nemačkim, slovačkim i ruskim življem doprineo je, da je starosedelački domaći elemenat postao marljiv, radan, žuri se da na vreme posvršava poljske poslove, te se danas mnogi od njih takmiče sa onima od kojih su naučili« (str. 74), ne spominjući da je to natjecanje olakšano srpskom pučanstvu koje je nailazilo punu potporu kod vlasti, za razliku od ostalih kojima se odmagalo.

Tuzlanska oblast. Stepanović piše da je narod prilično radin, ali »neumešan i površan u tome svome poslu«, te da se zemlja – izuzev posavske ravnice – obrađuje primitivno (str. 83). Zamjera narodu što i stoku loše njeguje, a štale su većinom od pletera. Stepanović iznosi da je narod konzervativan i nepovjerljiv prema novotarijama, koje vjerojatno ne prihvaća zbog skupoće alata, sjemenja, gnojiva (str. 85).

7. Obrada zemlje

Zagrebačka oblast. Novaković je uočio naglašenu težnju seljaštva u ovoj oblasti za naprednim radom, ali i kočenje ovog nastojanja zbog slabe pomoći »pozvanih faktora« (str. 63). Ipak ističe da je željezni plug, ili barem plug s drvenim gredelem, već svugdje zamijenio drveni. Kod sadnje kukuruza upotrebljava se dvoredna sijačica, a kopa se i ogrče plugom kopačem, ali na mnogo se mjesta svi ti poslovi još uvijek obavljaju čisto ručno, što je posljedica skupoće tih strojeva. Gnojenje zemlje je preslabo s obzirom na potrebe.

Srijemska oblast. Kritizira se što se premalo pozornosti posvećuje gnojenju zemlje, te se napominje da se od tvornice »Zorka« u Subotici 1924. godine nabavilo 37 vagona superfosfata, a od istovrsne tvornice »Danice« u Koprivnici 36 vagona. Kao srijemsku posebnost Radojčin i Tomić ističu sistem »torenja« s ovcama, koje se ostavljaju na njivi zatvorene na uskom prostoru, pa 200 do 300 ovaca može u mjesec dana pognojiti 720 četvornih hvati zemlje, koja se onda može zasijati pšenicom (str. 1–75).

Vrlo je oštro kritizirano prekasno zaoravanje strništa zbog nestašice radne stoke, a djelomično i zbog toga što seljaci na strništa u kolovozu izvoze tisuće košnica na pašu bijelog bosiljka. Zemlja se obrađuje u tropoljnom sistemu, tj. prve se godine sije kukuruz, druge godine stoji zemlja na ugaru ili se sije djetelina i grahorica, a treće se godine sije pšenica. Autori navode i četveropoljne sisteme, odnosno mnogostruke sisteme plodoreda na naprednijim gospodarstvima, ali ne navode da se pri tome misli na veleposjede Eltza u Vukovaru, Odessalchija u Iloku, Khuen-Belassija u Nuštru i druge, koji su se još uspjeli održati u nepovoljnoj atmosferi i koji su nekoć predstavljali i uzorna dobra za okolno seosko pučanstvo, s kojim su često surađivali. Tomić i Radojčin navode da nema poučavanja seljaka u obradi zemlje, te da se pomanjkanje stručnjaka osjeća na svim područjima, što je također posljedica što veleposjednici više nisu mogli plaćati svoje gospodarske stručnjake, pa su ovi napustili zemlju.

Tuzlanska oblast. Stepanović piše da se zemlja, osim u posavskoj ravnici, obrađuje vrlo primitivno. Zemlja se ore prije same sjetve, sjeme se ne namače prije sjetve, i ne obraća se nikakova pozornost kvaliteti sjemenja. Samo u okolici Bijeljine, oko kolonije Petrovo Polje, gdje je oko 1890. kolonizirano dvije stotine njemačkih obitelji iz Bačke, vodi se racionalni način obrade kao u Bačkoj, ali Stepanović napominje da je taj kraj (Semberija) i tako najplodniji.¹⁹ »Seljak je siromašan, ima malo zemlje, a tako isto i stoke, a od ovog i što ima daleko je od dobroga. Na jednu glavu težačkog naroda dolazi samo 8570 met. kv. oranice, a sa stokom nije također bolje stao« (str. 84). Usprkos gladi za zemljom velik dio zemlje stavljao se pod ugar na dvije do tri godine, te se u međuvremenu koristio za ispašu. Stepanović naziva takav ugar »divlji ugar«, a piše da je on posljedica toga što seljaci nemaju čime zemlju orati. To neiskorištavanje, inače dobre i rodne zemlje, bio je glavni razlog što pučanstvo ni za sebe nije proizvodilo dovoljno hrane, te Stepanović predlaže da se ugar zakonski zabrani, uspoređujući stanje s prilikama u Češkoj i Moravskoj, gdje je bilo slično (str. 88).

8. Ratarstvo

Zagrebačka oblast. Zaključak Novakovića za ratarstvo je da je žito podložno »hrdi« u brdovitim i šumovitim krajevima, a u nizinama Posavlja i Pokuplja zemljište da plavi voda, te da se ozime žitarice uopće ne mogu sijati, ili samo na vrlo malim površinama. Njegov je zaključak da stoga najveću važnost ima kukuruz, te da se i stoka i ljudi i živina prehranjuju kukuruzom (str. 66). Novaković piše: »Zagrebačka oblast jeste kraj sitnih seljačkih imanja. Sama ta činjenica upućuje zemljoradnike na sistem poljoprivrede, koji ne može biti u prvom redu samo zemljoradnja. Od same zemljoradnje ne bi mogli živeti. Zemljoradnja mora ovde da se dopunjuje stočarstvom. Ono mora da bude čak i što jače zastupljeno, njime mora seljaštvo na najintenzivniji način da se bavi, da bi mu i ono što davalo što veću korist. Potreba đubrenja one male površine oranica, a i vinograda, da bi im se dala i održavala snaga, upućuje na držanje što većeg broja stoke, a nužda da se od stočarstva istera što veća korist, upućuje na racionalno stočarstvo: na držanje kulturnih rasa, na dobro hranjenje, valjanu negu itd. Iz statistike o zasejanim površinama vidimo, da je u Zagrebačkoj oblasti 1923. god. bilo zasejano pšenicom 34.808 hektara, a kukuruzom 116.140 hektara. Stočnim pak biljem bilo je zasejano 28.550 ha, dakle nešto manje nego pšenicom. Livada pak ima 121.224 ha, dakle više od kukuruza. Statistika utvrđuje ispravnost gornjih razmatranja. Zemlja se u Zagrebačkoj oblasti dosta slabo obrađuje« (str. 66). I dalje: »Ni na livade ne obraća se naročita pažnja. Malo se kad drljaju i dubre. Naročito su u Posavini senokosi ovakvi kakvi su od prirode, jedino što se krče od grmova. Zato nije ni seno kvalitativno najbolje. Zbog podvodnosti mnogih terena ono vrlo često nije ni zdravo. Ako je kišovito proleće, javlja se na stoci u jakoj meri metilj od paše i sena, naročito u nizinama

¹⁹ Stepanović navodi da je 1896. Drina poplavila ovo njemačko naselje, ali su se oni brzo oporavili jer »im je išla na ruku bivša uprava« (str. 119).

i ravnica, a najviše u Posavlju i Pokuplju» (str. 67).²⁰ Katastrofalan je zaključak Novakovića da, ako od produktivne površine oduzmemo šume i trstike, onda na jednoga seoskog stanovnika dolazi samo 0,72 hektara produktivne površine. Upućuje da i ono što se iskazuje kao iskoristiva plodna površina treba uzeti s rezervom, te navodi primjer kotara Ludbreg, gdje su za pašnjake uzete površine koje nisu ni za kakvo iskorištavanje: močvarna zemljišta, peskare, prudovi i slično, koje se u većini ne mogu ni orati ni kositi, a u pravilu su zajedničko vlasništvo pojedinih sela, odnosno »Zemljišne zajednice« (str. 68). Novaković ističe da usprkos slabim stranama ovog tla neprestano dolazi do dijeljenja zemljišta između »pravoužitnika«, izuzev kod šuma, koje se ne smiju dijeliti. Novaković podržava ta dijeljenja, jer da će pašnjak, pretvoren nakon podjele u oranicu i kroz ulaganje, dati svakako više nego loše održavani pašnjak. Novaković priznaje pravo opstojnosti pašnjaka samo tamo gdje se te površine ne mogu upotrijebiti ni za oranicu, ni za livadu, dakle u Posavlju i Pokuplju, gdje su zemljišta niska i podvodna, i koja će takova ostati dok se melioracijama i radovima na obrani od poplave ne isuše i ne zaštite od vode. Novaković uočava izvanrednu vrijednost kulture kukuruza za ova područja i napominje da, gdje se može saditi kukuruz bilo za zrno, ili za zelenu krmu, tu nema mjesta pašnjaku, te da napredak zemljoradnje u ovim krajevima ide u pravcu preoravanja svih površina koje su sposobne za oranicu. Ovu pretvorbu on povezuje i s razvojem stočarstva, koje je u Podravini danas nesumnjivo na prvome mjestu, iako se stoka uglavnom održava sjetvom stočne hrane na oranicama (str. 69). Novaković naglašava da u Zagrebačkoj oblasti prema tome prevladava stočarski tip poljoprivrede, i da »rad u narodu« treba razvijati u tom pravcu.

Srijemska oblast. U Srijemskoj oblasti od obrađene zemlje 74,50% je bilo oranica, 14,18% pašnjaka, 7,36% livada i samo 1,86% vinograda.²¹ Prema tome, proizvodnja žitarica bila je osnova privrede, pa autori navode da je Srijem »...s ponosom nosio ime 'Žitnica Hrvatske'« (str. 1-79), imajući i u ujedinjenoj državi dostojno mjesto u proizvodnji. Radojčin i Tomić naveli su podatke o proizvodnji žitarica iz 1924. godine, iz koje se vidi da je Srijemska oblast te godine dala 1,265.712 met. centi pšenice i 3,469.997 met. centi kukuruza, i da se po prinosu nalazila u samom vrhu, odmah iza Bačke i Banata. Tomić i Radojčin upozoravaju da je Srijem bolji za sadnju kukuruza nego pšenice, jer u gornjim slojevima nedostaje fosfora, pa je potrebno gnojiti superfosfatima. Oni navode podatke s poljoprivredne izložbe u Srijemskoj Mitrovici u kolovozu 1925., kada je bilo izloženo 65 vrsta pšenice, koja se sadila u Srijemu, s time da ni jednoj hek-

²⁰ Metiljavost je bila najveće zlo sjeverozapadne Hrvatske i zbog toga Stjepan Radić, čim je postao predsjednik Oblasnog odbora samoupravne oblasne skupštine Zagrebačke oblasti, nabavlja 1927. sredstva protiv te zaraze koja se gotovo besplatno dijele seljacima (*Radićev sabor. Zapisnici oblasne skupštine Zagrebačke oblasti 1927.-1928.*, Zagreb, 1993.).

²¹ Ministarstvo Poljoprivrede i vođa je poslije prvoga svjetskog rata počelo prikupljati podatke o zemljoradnji, pa se 1922. pojavila prva edicija tog tipa pod nazivom »Obradena zemlja i žetveni prinos u 1921. i 1920.«, Beograd, 1922., ali su podaci dani često vrlo aljkavo na temelju iskaza kotarskih načelnika.

tolitarska težina nije prelazila 80 kilograma. Autori navode da je kultura pšenice još dosta slaba i da se sade domaća brkulja, šomoćska šišulja, sekačeva, banatska crvenka i belica, razne šišulje nepoznatog porijekla, te križevački »sirban profilik« Bohutinskog. Problem kod uzgoja pšenice je nabujali korov, te snijet, pa autori predlažu razne mjere da se te nevolje ublaže. U opisu žetve autori kažu da se najveći kompleksi još uvijek žanju rukama »risara«, dakle akordantima prema lokalnoj pogodbi, te da jedna takova obitelj od tri člana može u žetvenoj sezoni zaslužiti 25 do 30 metričkih centi žita. Vršidba se pak obavlja isključivo parnim vršalicama i gotovo da nema sela bez tog stroja, te je to zaseban obrt kojim se neki bave, udružujući se radi jedinstvene cijene koja se naplaćuje kod vršenja. Prodaji žita ne posvećuje se nikakova pozornost i najveći dio žetve prodaje se odmah prvih dana po žetvi, kada je cijena pšenici najniža, pa najveću korist imaju trgovci i prekupci. Ako se uskladišti, tada je to u drvene hambare, nezaštićene od miševa i ostalih žitnih štetočinja. Vrlo su zanimljive kalkulacije Radojčina i Tomića o tome naplaćuje li cijena pšenice od 250–260 dinara za sto kilograma proizvodnju. Pri ovim računanjima autori se služe proračunima i podacima veleposjednika Pavla Hideghetija iz Bogdanovaca u 1925. godini (str. 87). Iznose se stalni troškovi od 1.165 dinara po jednom katastarskom jutru (1600 kv., od čega je porez 100 dinara. Troškovi proizvodnje iznose 2301 dinar, odnosno 209 dinara po jednoj metričkoj centi, pa ako se ukalkulira ekonomska dobit od barem 10%, tada cijena ne bi smjela biti niža od 229 dinara, te je tadašnja cijena, prema tome, bila zadovoljavajuća i donosila je vlasnicima i izvanrednu dobit, koja je očito privlačila na srijemsko područje koloniste i solunske dobrovoljce. Od kukuruza se sijao crveni, žuti, bijeli, banatski, sekelski i rumski zuban, te zuban dr. Grčića iz Šida, no bilo je i sitnozrnatog čikvantina i osmaka. Autori navode da seljaci ne upotrebljavaju umjetno gnojivo za kukuruz, ali da njezi kukuruza posvećuju ipak veliku pozornost, te ga dva puta okapaju, a po potrebi i tri puta, nakon čega slijedi zagrtanje, što neki veleposjednici i ne čine. Troškovi oko proizvodnje jedne metričke cente kukuruza na seljačkom posjedu iznosili su 168 dinara, a kukuruz se prodavao po 180 dinara, pa autori navode da je, prema tome, kukuruz rentabilniji od pšenice, jer se još dobiva i kukuruzovina (str. 1–92).²² Kod ječma proizvodna cijena je bila 179 dinara, a prodajna 185, a kod zobi 137 odnosno 150 dinara (str. 1–94).

Radojčin i Tomić pišu da je sa 7.842 ha pod mahunastim biljem 1924. godine ova oblast na prvome mjestu u zemlji. Posebno se mnogo gaji sočivo, koje se upotrebljava i za hranu ljudi, a sijeno je izvrsna hrana za konje. Autori upozoravaju da gajenje mahunarki i djeteline ozbiljno ugrožava »vilinska kosa«, pogotovo stoga što u čitavoj oblasti nema ni jedne čistilice sjemena, jer su veleposjednici svoje čistilice ili otuđili ili ih pustili propasti.

Krumpir se gaji isključivo za kućnu upotrebu, a slabo se upotrebljava i u ishrani stoke. Jednako tako stočnom repom bilo je zasijano 1924. godine samo 1.908 hektara, pa očito Srijemci nisu hranili krave muzare zimi repom.

²² Pavle Hideghety je ukalkulirao u cijenu i gnojenje, pa mu je cijena iznosila 170 dinara.

Od 138.658 ha pod industrijskim biljem Srijem je sa 14.965 ha bio na trećemu mjestu, odmah iza Bačke i Beogradske oblasti (str. I-98-99). Autori su se potrudili da obrazlože rentabilnost svake industrijske biljke koja se sijala u Srijemu (šećerne repe, konoplje, hmelja), te iznose rezultate do kojih je došao ranije veleposjednik Hidegheti u Bogdanovcu i uspoređuju ih s rezultatima na individualnom seljačkom posjedu, pri čemu se proizvodnja na dobro vođenom veleposjedu pokazala produktivnijom. Čista zarada po kilogramu šećera iznosila je sedam dinara, pa se šećerna repa isplatila sijati i lički kolonisti u Srijemu su je sijali. Za razliku od šećerne repe, sadnja konoplje (kudjelje) vrlo je oscilirala, iako je apatinska konoplja, prilagođena ovim krajevima, davala odličan prinos. Dakako, Radojčin i Tomić nisu napomenuli da je interes za konoplju oslabio nakon završetka rata, jer se kudjelja mnogo upotrebljavala u ratnoj industriji i izvozila u Njemačku donoseći proizvođačima dosta veliku korist. Sada je državna vlast udarila upravo na ove proizvođače na taj način da je kraj proizvodne cijene od 115,48 dinara utvrdila trgovačku cijenu od 80 dinara, pa se proizvodnja kudjelje rentirala samo onda ako je proizvođaču rodilo 70 metričkih centi po jednom jutru, a prosjek je ponajčešće bio samo 50 centi (str. I-103). Cijenom su osobito bili pogođeni seljaci njemačke narodnosti u Srijemu, koji su bili prisiljeni na preorijentaciju proizvodnje, ali dakako, Radojčin i Tomić to ne pišu otvoreno, već se mora čitati između redaka.

Hmelj se je počeo sijati u Srijemu tek poslije rata i u Erdeviku su proizvođači primili za žetvu u 1925. godini čak četiri milijuna dinara (str. I-104).

Vrtno se bilje sadilo za prodaju u Novom Sadu i Beogradu, ali i za potrebe brojnih srijemskih gradova. Srijemska zemlja je vrlo pogodna za uzgoj lubenica i dinja.

Krmno se bilje uzgajalo 1924. godine na 30.000 hektara, pa su samo Osječka i Zagrebačka oblast imale veće površine pod djetelinom i lucerkom. Livade i pašnjaci zauzimali su 105.912 hektara, od čega je livada bilo samo 36.201 hektara. Međutim, Tomić i Radojčin ističu da čvrsta granica između livada i pašnjaka u Srijemu ne postoji, i da kisele trave, koje stoka ne voli, kao i česta plavljenja Save i Bosuta, ograničavaju korištenje ovih površina za ispašu stoke, kojima se ne posvećuje nikakova pažnja. »Od kada postoje, nisu doživjele drljanje, a skoro ni dubrenja« (str. I-107), a pored toga marva se prerano pušta na pašu u jesen i u proljeće, pa je biljni pokrov uništen i izrovane velike rupe. Na seoskim pašnjacima, odnosno pašnjacima zemljišnih zajednica stoka se vrlo slabo napasala, jer su bili nenjegovani, a uz to puni metilja. Stoga su se i tu zajednički pašnjaci počeli dijeliti na »pravoužitnike«, a ovi su ih odmah pretvarali u oranice, što je bilo olakšano i zbog pojačane izgradnje mreže odvodnih kanala preko Vodne zajednice za jugoistočni Srijem, jer za Pašičeve radikale više nije bilo sporno da istočni dio Srijema pripada direktno Srbiji i samo se je čekalo dovršenje izgradnje novog mosta Zemun-Beograd, da se to i realizira.²³

²³ Vodna zadruga za jugoistočni Srijem bila je jedina vodna zajednica na području nekadašnje Hrvatske i Slavonije koja je proradila do velike svjetske krize i koja je dobivala relativno visoke dotacije iz državnih fondova.

Tuzlanska oblast. Glavni cilj ratarske proizvodnje u ovoj oblasti je proizvodnja hrane za prehranu ovdašnjeg pučanstva, pa se i nije pomišljalo na takovu organizaciju poljoprivrede da bi se dobivala roba za izvoz. Ponajviše se sijao kukuruza i u oblasti se godišnje proizvodilo oko 800.000 metričkih centi kukuruza, 450.000 met. centi pšenice, 100.000 met. centi zobi, 25.000 met. centi ječma i 19.000 met. centi raži. Sjeme je bilo mnogovrsno, uglavnom domaće (str.85). Industrijsko bilje je zanemarljivih količina. Ponešto se izvezilo kukuruza i pšenice u jesen, ali su se te žitarice često morale u proljeće prije žetve ponovno uvoziti. Pod duhanom je bilo nešto više od 2.000 hektara, i to je bila glavna industrijska biljka ovih prostora. Lan se sijao na 330 hektara, a konoplja na 200 hektara (str. 87).

8. Stočarstvo

Zagrebačka oblast. Novaković navodi da je stočarstvo najvažnija poljoprivredna grana u ovoj oblasti. Ističe da se već trideset godina uvodi u ove krajeve simentalna pasmina, a u konjarstvu belgijski konj. U svinjarstvu se gaje u varaždinskom području bijele svinje jorkširskog tipa, u Posavini šarene svinje koje zovu »turopoljskima«, a u Podravini domaći tip »baguni«. Prema Novakoviću, ovčarstvo i kozarstvo u Zagrebačkoj oblasti nema nikakove važnosti, kao ni magarci, mule i mazge. On navodi i podatke iz popisa stoke od 1921. godine, prema kojem je u oblasti bilo 302.903 goveda, 59.415 konja, 173.199 svinja, 1.405 ovaca i 1.833 koza (str.71). Za unapređenje konjarstva brinula se samo Državna ergela Stančić, koja je gajila lipicanere i ponešto belgijsku pasminu. Za stočarstvo su, međutim, bile važne stočarske zadruge, kojih je bilo čak petnaest i koje su vodile evidenciju simentalne stoke kod svojih članova, te se brinule za nabavu priplodne stoke, a pripremale su se uvesti i kontrolu mliječnosti na svom području, jer krave su, slabo hranjene i često iskorištavane za vuču i rad, davale samo 1.500 do 2.500 litara mlijeka na godinu. Novaković ističe da bi bilo važno da se potporom države i samoupravnih oblasnih ustanova pomogne nabavi priplodne stoke i osobito jorkširskih svinja, koje su se već jako degenerirale zbog neobnavljanja krvi.

On naglašava da su kod radne stoke na prvome mjestu goveda i krave, što je, dakako, posljedica siromaštva, jer seljak nema druge mogućnosti doli da istu životinju iskoristi i za vuču i za oranje i za dobivanje mlijeka. Novaković kaže da volova ima malo, i da bi ih bilo još manje kada se ne bi mogli prodati kao meso.

Srijemska oblast. Radojčin i Tomić su bili zaprepašteni statističkim podacima o opadanju broja stoke na području Srijema od 1895. godine, kada je bio izvršen popis, do 1924., pa su s tim podacima objavili i dvije tabele na razini oblasti i kotareva koje su to potvrđivale. Kritizirali su da u Srijemu ima 1924. godine samo 160.260 grla krupne privredne stoke na 523.364 ha obradiva tla, da se i postojeća stoka »drži vrlo primitivno«, te da se prosperitet seoskih imanja traži u hiperprodukciji industrijskog bilja, umjesto u gajenju kvalitetne stoke (str. 1-109). Kritizira se i neprilagodjenost stoke zemlji. Tomić i Radojčin pišu da je u krajevima gdje je raširena simentalna rasa goveda i nonius pasmina konja poljoprivreda naprednija, a gdje se gaji podolska pasmina goveda i laki konji,

da je i zemljoradnja zaostala, svraćajući tako pozornost na povezanost zemlje i način njene obrade.

Mučeni problemom opadanja broja stoke svih vrsta u Srijemu Radojčin i Tomić su posegnuli i za statistikom od 1903. godine do 1924. godine, pa su izjavili da kvaliteta srijemske stoke ne odgovara potražnji svjetskih tržišta, koje više ne traži masne svinje, već mesnate najbolje kvalitete. Srijem je inače imao 44 utovarne stanice za izvoz stoke, a o kakovim veličinama i razlikama se kod toga radilo najbolje pokazuje da je 1903. godine izvezeno 2.410 konja, 11.998 goveda, 1.335 teladi, 16.839 ovaca, 23 koze i 40.642 svinja, a 1924. godine 5.310 konja, 3.730 goveda, 267 teladi, 1.889 ovaca, 5 koza i 21.767 svinja (str. I-114). Ta se razlika nešto smanjuje kada se donose raspoloživi podaci o zaklanoj stoci u Srijemskoj oblasti u 1924. godini, kada je zaklano 412 bikova, 1.707 volova, 7.055 krava, 1.138 junaca, 2.238 junica, 13.131 teliča, tri bivola, 10.826 ovaca, 21.496 janjaca, 44 koze, 75 jarca, 20.391 svinja i 1.180 prasadi, što zapravo pokazuje devastaciju stočnog fonda s obzirom na klanje velikog broja teladi. Čini se da su i zarazne stočne bolesti harale Srijemom u poslijeratnom razdoblju. U predjelima uza Savu i Dunav često je vladala bedrenica (antraks), ali i svinjska kuga, a kod konja sakagija, te to autori ilustriraju tabelom uginule stoke, iskazujući da je tabela samo djelomično točna, jer da zbog straha od zabrane trgovanja oštećeni često ne prijavljuju bolest i uginuće svoje stoke.

Zanimljivo je da Tomić i Radojčin navode da od sve stoke Srijemac pazi jedino na konja, jer sve ostalo »nije posao za muške«, već su to poslovi kojima se bavi ženski svijet. Jedino su se za konje u Srijemu gradile štale, dok za ostalo tek toliko da stoka ne počiva pod vredrim nebom (str. I-78). Nedjeljom i blagdanom, te za crkvenih sajмова Srijemci su rado pokazivali svoje lijepo njegovane konje, opremljene lijepom ormom i zapregnute u »farbane karuce« (str. I-117). Autori napominju da je uzgoju konja mnogo pridonijela ranija vlast, jer je Srijemac odgajao dobre vojničke konje, pa su pastuvske stanice pod vojnom upravom radile na oplemenjivanju konja, a uz to su se svake godine organizirale i izložbe konja i konjske utrke. Radojčin i Tomić pišu da je domaća vrsta konja posavski konj, kojemu je praotac »bušak«, koji su doveli Huni kada su zavladali Srijemom, i koji je ružne vanjskosti, ali neobično ustrajan i jak. Ovaj je konj oplemenjen arapskom pasminom, i tako je nastao »duran«, domaći posavski konj. Nijemci i Mađari tijekom doseljavanja u ove prostore doveli su sa sobom ugarskoga konja, koji je bio snažniji i sposobniji za obradu zemlje, a onda su miješanjem s drugim evropskim vrstama proizvedene nove vrste konja, s time da postoji jaka sklonost za noniusa, kao najpogodnijeg za Srijem, i čijem je proširenju najviše doprinjelo vukovarsko vlastelinstvo (str. I-119).²⁴ Autori upozoravaju da sadašnje državne ergele šalju u ovu oblast loše pastuhe, što bi moglo imati loše posljedice, te da ovom pitanju treba posvetiti veliku i mnogo odgovorniju brigu.

Goveda su primitivne rase i dosta malobrojna, što onda ima odraza na slabom gnojenju polja. Autori pišu »Sa kravama se u Sremu uopšte ne radi, a i radni

²⁴ Ergele su postojale i na Odessalčievom dobru u Iloku, a bila je poznata i omanja ergela Branka Ladevića u Gladnošu kraj Indije.

volovi se retko vidaju. Krave simentalke pasmine, drže samo manji posednici i Nemci, te imaju od krava veliku korist. Dobiju potrebno đubre, pored toga i mleko, koje se danas dobro unovčuje» (str. 1-123.). Najstarije govedo u Srijemu bilo je »buša«, koje je naslijedio »podolac«, a zatim u naprednijim krajevima »simentalac«. Autori napominje da treba uzgojiti posebne srijemske simentalce, jer da je simentalac iz stočarskih zadruga gornje Hrvatske previše »nježan« za srijemske prilike i daje premalo mlijeka, jer prava srijemska simentalca krava, rumskom i gladnoškom vlastelinstvu, ističući da je za unapređivanje govedarstva tek 1923. godine osnovana jedna zadruga u Zemunu i druga u Vukovaru (str. 1-127).

Za razliku od drugih ovdje razmatranih oblasti, ovčarstvo je u Srijemskoj oblasti bilo vrlo značajno, i među bivšim županijama Hrvatske i Slavonije Srijemska je županija po ovčarstvu stajala odmah iza Ličko-krbavske županije. Najstariju ovcu »revulju« zamjenjivala je sve više »baura« dr. Save Ulmanskog, koji se bavio selekcijom ovaca na Pejačevićevu vlastelinstvu u Rumi, a nakon likvidacije tog vlastelinstva prešao je na Eltzov posjed u Vukovaru (str. 1-128). Kolonisti su doveli posljednjih godina »garu«, ovcu crne glave i crnih nogu, koja daje dosta vune, ali relativno slabe kvalitete.

Svinjarstvo je bilo razvijeno u cijelom Srijemu, s time da su se uzduž Save svinje uzgajale u čoporima za rasplod i za prodaju, a u ostalim dijelovima su se tovile. Vrste su bile raznolike, a autori su istaknuli posebnu Pfeiferovu rasu, koja je prilagođena srijemskom području, a koja je nastala ukrštanjem domaće mongolice s berkšiom (str. 11-3). Tomić i Radojčin kritiziraju što u Srijemu nema selekcijskih stanica za uzgoj svinja, pa čak ni jedne zadruge, te da bi na toj važnoj proizvodnoj grani trebalo mnogo raditi da se unaprijedi, a sve to uza savjete i pomoć državnih stručnjaka.

Tuzlanska oblast. Stepanović potvrđuje da je stočarstvo jedna od glavnih grana ovdašnje privrede i da je izvoz stoke iz Bosne uvijek bio velik. Međutim, on ne može dokumentirati pravo stanje u njegovo vrijeme, te se služi statistikom popisa stoke iz 1879., proljeća 1895. i jeseni 1910. godine, uočivši da je već 1910. opao broj svih vrsta stoke u odnosu na 1895. godinu. Prema popisu iz 1910. bilo je na području Tuzlanske oblasti 47.146 konja, 309.917 goveda, 122.678 koza, 176.738 krmadi, 703.315 peradi i 33.473 košnica (str. 89).

Najvažnija vrsta domaće stoke bila su goveda. Stepanović navodi istraživanja profesora Freitagaga sa Sveučilišta u Halleu i F. Kelteneggera o vrstama goveda, upozoravajući na starost domaćih vrsta, ali i njihovu slabu korisnost u obradi zemlje. No Stepanović piše i o dobrim stranama tih starih bosanskih vrsta. »Za tegljenje su volovi vrlo sposobni, sa malim zadovoljni, oni se, inače, odlikuju svojom čvrstoćom i izdržljivošću. Staro bosansko goveće daje se prilično dobro toviti, te daje, ako nije odviše matoro, dobro, ukusno meso« (str. 90). Stepanović je uočio da su svi pokušaji austrougarskih vlasti da se poboljša bosansko govedo propali, jer se nije vodilo računa o staji, pa čak i selekcija domaće »buše« nije dala očekivane rezultate. Uoči prvoga svjetskog rata bio je iz Južnog Tirola u ovo područje importiran veći broj bikova »čitalske« pasmine za bijeljinski i

zvornički kotar, te se počelo oplemenjivati domaće posavsko govedo, ali je rat sve to prekinuo, a nakon rata te akcije nisu nastavljene (str. 91). Zadnji pokušaj poboljšanja vrste stoke na ovom području bio je 1914. godine, te se dakle ništa nije uradilo kroz čitav niz godina, a stoka se i dalje vrlo neuredno i hranila i održavala, naročito zimi, pa je narod govorio za svoju stoku u proljeće da se »lila na nogama, kao derdef« (str. 85).

Kod konjarstva Stepanović ističe da je bosanski konj, stara ilirska pasmina, ukrštana s arapskim konjem, posve zakržljala zbog slabe hrane i njege, te da ima samo 145 cm. visine, ali da je »ustrajan, kao nijedan drugi« (str. 93). Stepanović predlaže uvoz jačih konja i posve zanemaruje genetsku intervenciju kod bosanskoga konja.

Ovčarstvo je zanemareno u odnosu na druge krajeve Bosne i Hercegovine. Seljaci drže revulju zato što se od nje dobiva meso, mlijeko i vuna, a Stepanović navodi da je austrijska uprava radila pokuse s uvozom stranih vrsta ovaca, i na kraju je zaključila da je ipak najbolje na tom području uzgajati domaću ovcu (str. 94).

Tridesetjedna koza na stotinu poljoprivrednih duša potvrđuje važnost te »sirotinjske krave« za to područje, te Stepanović piše da usprkos šteti po šumu narod ne može biti bez koza.

Svinjarstvom se bave samo pravoslavni i katolici. I ovdje je postojalo bosansko svinjče zvano »šiška«, koje je nosilo izrazite tragove divljeg svinčeta i koje nije bilo pogodno za produkciju mesa i masti. Austrijske vlasti pokušale su s berkširskom, jorkširskom i njemačkom pasminom, te mangulicom, poboljšati bosansko svinjče, a kod toga jeznatnu ulogu imalo ogledno dobro u Modriči (str.96). Stepanović je kao primjer, koji treba slijediti, spomenuo imanje veleposjednika Seada Kulovića kraj Tuzle, koji na 100 hektara oranica i 60 hektara pašnjaka pokušava organizirati moderan i racionalan uzgoj stoke (str. 99).

9. Peradarstvo

Zagrebačka oblast. Prema popisu od 1921. godine u Zagrebačkoj oblasti je registrirano 892.086 komada peradi. Osobito je važno peradarstvo za varaždinsko područje. Iz krapinskoga i čakovečkoga kotara izvozilo se mnogo jaja u Zagreb i zanimljivo je da Novaković ne spominje da su se jaja mnogo izvozila i u Austriju, iako je to morao znati. Novaković navodi i važnost pura i gusaka za pojedina područja, a spominje i posebne vrste kokoši i pataka koje su se počele gajiti u ovom području, spominjući pri pomaganju uzgoja važnost državnog dobra Božjakovine i školskog imanja u Križevcima (str.72).

Srijemska oblast. Peradarstvom se ispomažu siromašniji zemljoradnici, jer pomoću peradi lako dođu do novca. Vrste su bile raznolike, a uzgoj primitivan. Modernih peradarnika nije bilo i nigdje se pilići nisu proizvodili umjetnim načinom (str. II-5).

Tuzlanska oblast. Prema statistici iz 1923. u oblasti je bilo 565.711 kokoši, 90.736 pura, 27.884 patke i 18.983 guske, a državno dobro u Modriči je utjecalo na uzgoj plemenitih vrsta peradi i u peradarstvu (str. 96).

10. Svilarstvo

Zagrebačka oblast. Nekoć vrlo razvijeno svilarstvo na području Zagrebačke oblasti u vrijeme kada Novaković piše svoju studiju već je posve zanemareno, te više nije bilo posebnih dudara. Uprava zemaljskog svilogojstva bila je povjerena Hrvatskoj poljodjelskoj banci u Zagrebu, te je u 1924. proizvedeno samo 6.110 kg kokona (str. 72).

Srijemska oblast. Iako se već započeo proces administrativnog odvajanja Srijema od Hrvatske, svilarstvo kao pasivna i zanemarena privredna grana ostavljeno je i poslije 1918. godine u brizi Hrvatske poljodjelske banke, koja je dobivala od države godišnju subvenciju od 25.000 dinara i čija je koncesija istekla već 1923. godine. Zastupljenost ove grane odrazila se je i u tome što se nisu sadili novi dudovi, kojih je 1925. bilo u Srijemu 90.363. Međutim, zbog nezaposlenosti poljoprivrednih radnika nakon započinjanja agrarne reforme na veleposjedima, uzgoj svilenih čahura se povećao, pa je 1920. proizvedeno 4.497 kg čahura, a 1925. godine čak 105.201 kilograma (str. II–7).

Tuzlanska oblast. Ova privredna grana je bila poznata i pod Turcima u tuzlanskom, bijeljinskom i gradačačkom kotaru, ali je zbog bolesti dudova svilca dosta propala. Pokušaj austro-ugarskih vlasti da ožive svilarstvo nije uspio zbog niske otkupne cijene za kokone i prestroge klasifikacije čahura. Stepanović navodi da se kod kućne radinosti osjeća nestašica svile, jer se poznati bosanski »bez« od pamuka ili »arir« ne mogu zamisliti bez svile, i predlaže da se jaja svilobube dađu seljacima besplatno a kokoni da se ostave seljacima kako je to zatraženo na konferenciji stručnjaka 17. listopada 1922. u Sarajevu (str. 97).

11. Pčelarstvo

Zagrebačka oblast. Pčelarstvo je najbolje bilo razvijeno u varaždinskom području, a u cijeloj oblasti bilo je 18.439 košnica, ali su čak 14.864 košnice bile s nepokretnim saćem. Pčelarstvo je, dakle, imalo karakteristike primitivne proizvodnje, iako je u Zagrebu djelovala Centralna pčelarska zadruga, koja se bavila prodajom pčelarskog pribora i knjiga i uz koju su bili povezani brojni učitelji po seoskim školama (str. 72).

Srijemska oblast. Tomić i Radojčin navode da su Srijemci od najstarijih vremena gajili pčele i da je 1924. pčelarstvo na zavidnoj visini, jer se već u prošlom stoljeću započelo s košnicama s pokretnim saćem. U Srijemu je 1924. godine bilo 14.797 košnica i u 1925. godini taj je broj uvećan na 18.917 košnica, od čega 15.661 s pokretnim saćem. Pčelarstvo je bilo najintenzivnije razvijeno na području Zemuna, Vukovara i Stare Pazove. Unapređivanju pčelarstva pridonijelo je Pčelarsko društvo u Vukovaru (osn. 1891.), zatim Srpska pčelarska zadruga u Rumi (osn. 1898.), te Jovan Živanović, profesor sremskokarlovačke bogoslovije (str. II–6).

Tuzlanska oblast. U Tuzlanskoj se oblasti pučanstvo od starine bavilo pčelarstvom, ali od 33.473 košnice 1910. godine bilo je samo 3.113 s pomičnim saćem. Stepanović navodi da se u Sprečkom polju i oko pritoka Jale prave košnice od lončarske zemlje u obliku zvona, a nađe se i košnica u izdubljenim kladama

(dubovine). Stepanović predlaže da se za unapređivanje pčelarstva upute u narod putujući učitelji (str. 97).

12. Ribarstvo

Zagrebačka oblast. Ribarstvo je bilo najbolje zastupljeno na Savi i zanimljive su vrste riba koje Novaković spominje. Smud, linjak, pa čak i kečiga lovile su se u Savi i njenim pritokama, a u gorskim potocima spominje Novaković pasturve. Navode se i tri ribnjaka: Zdenčina od 900 hektara, Pisarovina od 150 hektara i Jastrebarsko od 100 hektara s godišnjom proizvodnjom od 150 kg po hektaru, koja riba se uglavnom izvozila u Beč. Novaković kritizira da se u Zagrebu ne troši mnogo ribe, što i ne začuđuje jer nema ribarnice, i ona je otvorena tek 1934. godine (str. 72).

Srijemska oblast. Iako umjetnih ribnjaka nema, Dunav, Sava, Vuka i Bosut omogućavali su intenzivno bavljenje ribarstvom, pa je u Vukovaru postojala i ribarska zadruga, za koju Tomić i Radojčin pišu da je »dosta konzervativna« (str. 11-5), ne objašnjavajući što pod time misle. Riba se lovila udicom, bučkalom, vrškama (bubnjevima), alovom (mrežom) i pampurama (udice s plutom), a lovile su se razne vrste riba. Od nekoć velike vukovarske trgovine ribom, koja je obskrbljivala ribom i Budimpeštu, autori su mogli zabilježiti samo da se nešto sušene ribe izvozi u Rumunjsku.

Tuzlanska oblast. U Tuzlanskoj oblasti nema umjetnih ribnjaka. Izlovom ribe bave se ribari na Savi, Drini i donjem toku Bosne, a ribolov nadziru šumarski činovnici, uvrstivši tako ovu privrednu granu pod lovstvo. Stepanović navodi mnoštvo alata koji se upotrebljavaju za ribolov kao udicu, struk, koplje, harpun, zamku, ostve, luk, mrežu, račilo, čelinac, vlak, virnjaš, čižnjak, trbok, kec, vršku, prigonjač, krilaš, bubanj, ljesu, sačmaricu, pokazujući razna lukavstva i vještine kojima se narod služio da dođe do ribe, koja se trošila samo u vlastitim domaćinstvima i to svježa (str. 98).

13. Vinogradarstvo

Zagrebačka oblast. Pod vinogradima na američkoj podlozi bila su u oblasti 18.732 hektara, a na domaćoj lozi 930 hektara. Od bijelih loza bile su udomaćene ove vrste: graševina talijanska i rajnska (lokalni naziv rizling), moslavac (šipon), kraljevina (imbrina), plemenka bijela i crvena, traminac, bjelina, lipovina, muškati i plavec, a od crnih frankovka, portugizac, kosovina, braničevka i obična crnina. Novaković navodi da se u novije vrijeme sve više nalazi američka loza, koja rodi neposredno bez oplemenjivanja, a koja se raširila zbog oskudice radne snage tijekom rata, i koju u prodaju ubacuju vinski trgovci iz Slovenije koji ta vina miješaju s domaćim vinom. Ova se loza raširila i na oranicama koje su seljaci dobili agrarnom reformom, pa je Novaković prikupio podatke da u oblasti čak 3,659.551 čokot pripada toj po zdravlje štetnoj lozi, od čega u zagrebačkom, križevačkom i varaždinskom kotaru 2,808.160 čokota (str. 75). Novaković predlaže da se započne iskorištenje te vrste, ne misleći da je ovo vino bilo piće siromašnog pučanstva, koje nije moglo kupovati plemenite trsove koji traže

njegu ni skupo vino. On smatra da se rad u vinogradarstvu treba sastojati u poboljšanju pojedinih vinskih tipova, naročito u vinogorju Plješivici, Sv. Ivanu Zelini, Zagorju Donjem i Kalniku, ističući da je godišnji prinos po hektaru 20 hektolitara (str. 77).

Srijemska oblast. U Srijemu je od 12.496 ha vinograda bilo samo 1.400 ha pod direktno rodećom lozom i to uglavnom u Posavini, ali su i ti vinogradi bili izloženi procesu kalemljenja. Sadenje vinograda na američkoj lozi započelo je 1890. godine, a uzgojene loze su slankamenka bijela i crvena, ružica, plemenka bijela i crvena, skadarka, graševina talijanska i rajnska, portugizac, silvanac, traminac, frankovka, burgundac, muškati hamburg, biser, smederevka, drenak, mirkovača, belina, kraljevka, kabernet, turkinja, veltinac, sveti laurent i drugi. Iz tabele koju je donio Novaković može se iščitati da su na području vukovarskoga kotara bila pod vinogradima 573 hektara, a u gradu Vukovaru još 190 ha, dok je u vinkovačkom kotaru bilo pod vinogradima 276 ha, a u samom gradu 58 hektara (str. II-10). Vinogradima se u čitavoj oblasti posvećivala velika briga, te su se okapali obično tri puta, a u jesen su se čokoti zagrtali kako se ne bi smrznuli. Tomić i Radojčin napominju da podrumarstvo znatno zaostaje za vinogradarstvom što je i razumljivo jer je maloposjedniku teško doći do kapitala, a vinarstvo na zadružnoj osnovi tek je u začetku kroz osnivanje jedne zadruga u Vukovaru i jedne u Zemunu, koje bi morale zamijeniti ranije veleposjedničke podume.

Tuzlanska oblast. Ova grana poljoprivrede bila je vrlo slabo razvijena, i Stepanović je pronašao samo deset hektara vinograda oko Bijeljine, te nekoliko ostataka vinograda u njemačkoj koloniji u Branjevu kod Zvornika. Razloge tome stanju Stepanović nalazi u turskoj zabrani uvoženja loze u Bosnu. Vinogradi posađeni poslije 1879. godine bili su pak zahvaćeni filokserom, te su spaljeni, a kasnije se nisu sadili novi, jer se držalo da vinogradi u Hercegovini i Dalmaciji zadovoljavaju potražnju, pa je austrijska vlada u voćnom rasadniku u Bijeljini proizvodila reznice i zrele kaleme za Hercegovinu, izbjegnuvši tako da mladi lozovi budu zahvaćeni zarazom kako je to bilo u Dalmaciji (str. 114). Stepanović kao stručnjak za voćarstvo i vinogradarstvo s posebnim ponosom ističe da su u okolici Bijeljine najimućniji poljoprivrednici posađili vinograde pod kontrolom rasadnika u Modriči i da će se time promijeniti odnos naroda prema ovoj vrijednoj kulturi.

14. Voćarstvo

Zagrebačka oblast. Novaković navodi da u oblasti ima 3.243.434 stabla voćaka, od čega šljiva 1.960.000, jabuka 495.907, krušaka 232.555, oraha 126.205, pitomih kestena 172.851, smokava 416, te trešanja, bresaka, kajsijsa, dunja, mušmula i drugog voća 225.500 stabala. Voćke su uglavnom bile oplemenjene u voćnim rasadnicima, ali se voće prerađuje samo sušenjem, pravljenjem kućnog vina i ukuhavanjem u kućnoj radinosti. Novaković je očito smatrao vrijednim spomenuti posebne vrste jabuka: parmezanku, ozimu zlatnu, sivu jesensku carevku (renetu), zlatnu carevku, kanadsku carevku, srčiku i pogačnicu, a od krušaka dilovu maslovku, kolomasovu i dekansku krušku (str. 77).

Srijemska oblast. Tomić i Radojčin utvrđuju da »naglim tempom« i voćarstvo nazadauje, pa to dokazuju statistikom u zadnjih šest godina. Uočavaju na sjevernoj strani Fruške gore prevladavanje višanja (t.zv. španki) nad trešnjama, te pomišljaju da bi višnje trebalo industrijski iskoristiti i proizvoditi maraskino. Za županjsko i vinkovačko područje ističu važnost šljiva, koje su važan trgovački izvorni artikl. Konstatiraju da stari voćnjaci propadaju i iskrčuju se, a novi se ne osnivaju, i razlog tome traže u pomanjkanju kalemljenih mladica. Zanimljiva je tvrdnja da narod ne poznaje voće po pravim imenima, već im je dao narodna imena po dobu zriobe, pa tako kod krušaka poznaje ječmenke (rane), lubeničarke (kasnije) i karamanke (kolovoz), iako se susreću i četvenjače, žutice, crvenke, ilinjače, tikvenjače, paprenjače, sivkuše, funtare, petrovače i vretenjare. Jabuke nazivaju petrovačke (rane) i zimnjake (jesenje), iako se susreće velik broj vrsta, među kojima i elivanke, paradija bijela i rumena, ivanjača, kozina, baratina, medenčica, semeljkuša, požganjac, balistača, segetnjača, oriovača, cერიјакинја, zelenka, srčika, slačina, prijavica, lederka, prdulja, petrovača, dvo-rodnjača, vinkovkina i promuklija. Golemo bogatstvo bilježe autori i kod šljiva. Narodna imena šljiva jesu zerdelija, torgulja, marelica, bjelica obična, crna bistrice, zelena kasna, te Kojdićeva balkanska carica i kraljica Viktorija (str. 11–15). Voće se prodaje i na novosadskoj i na beogradskoj tržnici, a sve što se svježe ne može unovčiti ispeče Srijemac u rakiju trešnjevaču, dunjevaču, breskovaču, dudovaču, a jabuke u vino (jabukovaču) ili ocat. Nešto voća se i sušilo, ali uglavnom samo za kućnu upotrebu.

Tuzlanska oblast. Stepanović započinje s konstatacijom da Tuzlanska oblast ima više voća nego sva ostala Bosna, te da na jednu seljačku prodiru dolazi 4650 kv. metara voćnjaka. Naime plodne doline i zaštićene nizine kraj rijeka, potoka i potočića, kao i prisojne strane valovitog zemljišta uz umjerenu klimu, stvarale su sve uvjete za razvoj ove privredne grane, koja se ipak nije dovoljno razvila zbog toga što se seljaku nije mililo raditi, ako je morao plod dijeliti s agom, a pored toga seljaštvo je i ovdje pružalo otpor sadnji voća, jer ih je na to prisiljavla turska vlast.²⁵ U vrijeme kada je Stepanović pisao svoju studiju prevladavale su domaće vrste nad stranim. Od jabuka se sadila senabija, samoniklica (slatka dulabija), bedrika, kanjiža, kolačara, zelenika, budimka, zimnjača i dr., a od krušaka takiša, frankuša, dinjica, huseinbegovača, debelkora, buzdovanlija, jeribasma i dr. Zanimljiva su Stepanovićeve opažanja da strane vrste voća mnogo slabije uspijevaju od domaćih, i pretpostavlja da je to stoga što narod domaće vrste kalemi na domaće čvrste podloge, gajeći prema njima i posebnu ljubav, dok tog odnosa prema stranom elementu nema.

Dakako, najviše se sade šljive. Narod ih zove »mađaruša« ili »požeगाča«, jer je vjerojatno donesena iz Mađarske preko Slavonije. No stanje šljivika nije bilo dobro, bilo je mnogo zapuštenih šljivika, zaraslih lišajevima i mahovinom te napadnutih od štetočinja. Stepanović misli da se šljive pregusto sade, te da je to razlog da drvo nema dovoljno sunca i zraka. Šljive se najviše suše u običnim

²⁵ Stepanović je naveo da je bosanski valija šerif Topal Osman-paša naredio hodama i kadijama da ne smiju vjenčati ni jedan par dok momak i djevojka ne donesu potvrdu od seoskog muktara (starješine) da je svaki od njih posadio najmanje deset voćaka (str. 101).

pušnicama, kojih ima u ovoj oblasti oko 9.500. Te su pušnice zastarjelog tipa, pa je još zemaljska vlada Bosne i Hercegovine pokušala uvesti tip modernih francuskih pušnica s boljom cirkulacijom zraka i ispuštanjem vodene pare, ali to je rijetko gdje bilo prihvaćeno. Stepanović opisuje kako se bosanska suha šljiva počela izvoziti još 1856. godine preko Brčkog, odakle je Savom dopremana do Siska, a odatle u Beč i Trst, pa čak i u Ameriku u hrastovim bačvama (str.105). Radi boljeg konzerviranja bosanska se šljiva sterilizira u naročitim etivažama kojih je u doba kada Stepanović piše ovu studiju bilo osam u Brčkom, a dvije u Doboju. Od 400 kg sirove šljive dobivalo se sto kilograma suhe šljive, a o kakovim se količinama eksporta ovdje radi najbolje pokazuje podatak da je 1904. godine izvezeno 3.740 vagona suhих šljiva, 1920. godine 1.637 i 1922. godine 2.260 vagona, te je to, dakle, bio vrijedan i važan proizvod. Izvozile su se i suhe jabuke i kruške pod imenom »ošaf«. Od 1896. je mujaga Hadži Ergić u Brezovu Polju počeo od šljiva izrađivati i pekmez, koji je kupovala firma »Gruber i Blau« iz Pešte u Bosanskoj Rači, a pekmez je bio zapakiran u malim bačvicama i izvezio se u Poljsku, Galiciju, Češku, Budimpeštu i Beč. U 1908. izvezena su 464 vagona takova pekmeza (str.109). Stepanović navodi da pravoslavni i rimokatolici peku od šljiva rakiju, ali da porez na rakiju znatno poskupljuje cijenu rakije,²⁶ a pored toga da su tijekom prvoga svjetskog rata gotovo svi bakreni kotlovi rekvirirani za ratne potrebe, pa su od 3.659 rakijskih kotlova na području ove oblasti u koje se moglo odjednom nasuti 1.848 hektolitara koma, ostalo samo 2.462 kotla 1921. godine. Vrlo je zanimljiv opis načina kako seljaci sami kaleme voćke na šumsku, divlju osnovu, postižući time bolje rezultate od onih preko voćnih rasadnika (str. 110–112).

15. Tržište za poljoprivredne proizvode

Zagrebačka oblast. Glavno tržište je Zagreb, gdje postoji burza za robu i gdje se održavaju nedjeljni stočni sajmovi i više godišnjih sajmova. Kao jako stočno tržište Novaković spominje još samo Križevce, a za proizvode ratarstva kaže »Važnih tržišta za proizvode ratarstva nema u ovoj oblasti, osim grada Siska, koji ima za to povoljan položaj zbog svoje vodene veze Savom sa istočnim žitorodnim krajevima« (str. 77), čime zapravo podsjeća da je Dunavski put i u međuratnom razdoblju imao određenu važnost i da se na njega nije moglo zaboraviti s obzirom na njegovo značenje koje je stekao u 18. i 19. stoljeću kao najjeftiniji i najsigurniji trgovački put u srednju Evropu.

Srijemska oblast. Prema autorima, najjači tržišni centri su Ruma za jugoistočni dio Srijema i Vinkovci, nešto slabiji, za zapadni dio. Oba centra tovare na stanicama oko 500.000 metričkih centi žitarica i isto toliko šećerne repe. Za razliku od njih »Vukovar, nekada znamenito trgovačko mesto, izgubilo je baš usled pomenute decentralizacije trgovine, a i usled loše željezničke veze, te je

²⁶ U Srbiji se nije plaćao porez na rakiju kao na području Austro-Ugarske Monarhije. Budući da su stari zakoni vrijedili sve do 1929. godine, mnogima se isplatio unos rakije iz područja Srbije u područje Bosne i Hrvatske.

danas promet u Vukovaru oko 150.000 met. centi žitnih proizvoda godišnje» (str. I–108), pri čemu nije ni ovdje spomenuto da je Vukovar izgubio svoju ulogu administrativnim i političkim mjerama jugoslavenske države, koji je vukovarskoj luci dodijelio samo lokalno značenje. Autori su uočili da je istaknut položaj u trgovini dobila Županja, jer da u nju dolaze proizvodi dobrog dijela Posavine i jednog dijela Bosne. Dakako, ti su se proizvodi izvozili preko Vinkovaca, s kojima je Županja bila spojena željezničkom prugom, a autori zaključuju da će biti potrebno ove podatke »podvrgnuti kritici«, misleći pri tome vjerojatno na intervenciju preko željezničke tarife da se taj promet smanji. Sva ostala mjesta u Srijemu, pa čak ni Srijemska Mitrovica, nisu u tom vremenu bila jači izvozni centar, što je vjerojatno rezultat neprilagodivosti seljačkih domaćinstava, osobito novoosnovanih kolonističkih, proizvodnji poljoprivrednih proizvoda za izvoz.

Tuzlanska oblast. Ovom pitanju Stepanović ne posvećuje nikakovu pozornost, ali na više mjesta navodi da je izvoz išao preko Brčkog i Rače, dakle savskih luka, i da su se proizvodi onda otpremali dalje Savom, gravitirajući na zapad.

16. *Gospodarske sprave i alati*

Zagrebačka oblast. Novaković ističe da od 1895. nema statistike o poljoprivrednim spravama. Međutim, kaže da su plugovi većim dijelom željezni, barem trupina i crtala, dok je gredeľ najvećim dijelom drven i izrađen od seoskih kolara. Na sličan način izrađivale su se i drljače, koje su imale drveni okvir, a željezne klinove ili noževe. Ima i dvorednih sijačica, a za vršenje žita su u upotrebi male ručne vršalice, lako se ponegdje još uvijek vrši sa stokom na gumnu, a u siromašnim krajevima varaždinskog područja i motkama. Samo ponegdje ima parnih, odnosno motornih vršalica. I trijera ima samo nekoliko, a kukuruz se runji ponajviše ručnim krunjačama. Ručne sječkalice upotrebljavaju se i za sijeno i za slamu, te repu. Žito se još uvijek dosta žanje srpom, a tek u novije vrijeme prevladava košnja žita ručnom kosom. Jednako tako i sijeno se suši i kupi ručnim, drvenim i željeznim vilama. Od vinogradarskih sprava upotrebljavaju se kupljene prskalice i prašilice, a kod preša za grožđe još uvijek ima i starinskih s drvenom velikom gredom i obješenim otesanim kamenom. U listopadu 1925. Ministarstvo poljoprivrede i voda izvršilo je popis poljoprivrednih strojeva (str. 79–83), te je prilikom ovog popisa iskazano, među ostalim, 37.459 poluželjeznih, 17.382 željezna i 230 traktorskih plugova, te šest parnih, 25.497 poluželjeznih i 10.545 željeznih drljača, 8.645 sijačica za kukuruz, 2.594 ručnih vršalica, 500 stočnih i 133 parnih, 472 trijera, 5.628 ručnih i 93 motornih sječkalica, sušnica za šljive 1.562, kotlova za rakiju 2.166, kotlova za pekmez 299, preša za grožđe 24.699, prskalice za vinograd 30.371, kola sa četiri točka 29.531 i konjskih kola 25.407, pri čemu Novaković izražava sumnju u točnost popisa zbog velikog otpora seljaka da se daju točni podaci.

Srijemska oblast. Statistika je iskazala u oblasti 55 parnih plugova i 49 traktora. Plugovi su bili vlasništvo agrarnom reformom osiromašeni veleposjednika i nisu radili. Tobić i Radojčin ističu da na svaku općinu dolaze po četiri vršalice, te da ručnih i stočnih vršalica i nema, te da uopće »ovdašnji seljak sve više

nabavlja mašine,« koje zbog velikog broja i ne smatra potrebnim posebno navoditi (str. II–16).

Tuzlanska oblast. Prema Stepanoviću, u većem dijelu oblasti ore se drvenim plugom i starim bosanskim ralom, te je rijetkost naći brazdu dublju od deset centimetara. Samo u području Semberije (okolica Bijeljine) nalazi se šlezijski i sakov plug. Zubače su većinom drvene s usađenim željeznim šiljcima. Prema popisu u 1921. u Tuzlanskoj oblasti bilo je 4.350 drvenih i 693 poluželjeznih ralica, 1.355 željeznih i 19.037 poluželjeznih plugova, te samo dva traktora (str. 114–115). Dakako, statistika pokazuje krajnje nezadovoljavajuće stanje strojeva i alata na tom velikom poljoprivrednom području.

17. Melioracije

Zagrebačka oblast. Novaković navodi da su melioracije obuhvatile 257.775 katastarskih jutara (oko 147.000 hektara), ali ne navodi da su sve te melioracije izvršene još u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. U postupku melioracije bilo je 65.150 kat. jut., ali je dosta toga bilo tek u projektu, pa očito ovaj važan rad ne prati potrebe pučanstva koje zbog ovog stanja trpi svake godine velike štete. Novaković priznaje: »Melioracione radnje, koje su izvršene, nemaju takve rezultate, da bi se sve površine, koje su one obuhvatile, mogle smatrati posve zaštićenima od voda. Savska nizina je vrlo niska, a Sava srazmerno visoka i krivudava, pa se za velikih poplava ipak razliva, naročito ako njezini nasipi popuste. Zbog brdovitosti okolnoga terena u savsku se dolinu naglo slivaju velike količine vode, koje Savino korito ne može uzeti. U takvim slučajevima ona sama probija sve kanale i regulisane potoke i voda se razliva. Okolina Siska i istočnije od njega još je uvek u velikom stepenu močvarna i poplavna« (str. 83). Novaković priznaje da su državna sredstva za ove poslove oskudna, a da osim toga u cijeloj Zagrebačkoj oblasti nema ni jedne vodne zadruge, te su svi melioracijski radovi izvršeni po Zakonu o vodnom pravu od 31. prosinca 1891., a nasipi i kanali su uglavnom održavani »prisilno«, što je po Novakoviću znak »konzervativnosti zemljoradnika«, ne priznajući da takvo ponašanje proizilazi iz općenarodnog siromaštva.

Srijemska oblast. Znajući da su posvojili i osvojili Srijem, vlada nije oklijevala da pride intenzivnim radovima na melioracijama, te Tomić i Radojčin ovo pitanje nazivaju »svetlom tačkom napretka Srema« (str. II–16). Zanimljivo je, da u ovo poglavlje, koje autori studije nazivaju »zemljišnim popravkama«, uvrštavaju hidrotehničke i melioracijske radove, komasacije i agrarnu reformu. Za prvo područje bilo je zaduženo Oblasno hidrotehničko odjeljenje u Srijemskoj Mitrovici, koje je vodio Lj. Veslaj. On je podnio 1925. godine izvještaj iz kojeg se vidjelo da je od Gunje sve do Ruščice kod Broda izgrađen nasip još prije 1902., a od 1902. do 1910. godine radom Zadruga za isušenje jugoistočnog Srijema bio je izgrađen i nasip od željezničkog mosta Zemun – Beograd pa do Progara. Ostalo je, dakle, nezaštićeno dobrim nasipima samo područje kod Županje i Vinkovaca. Prema Tomiću i Radojčinu, sada je osnovana Vodna zadruge koja bi trebala izgraditi savski nasip od Gunje do Mitrovice, te su već izvršena potrebna terenska snimanja, a nakon što budu dovršeni svi nasipi pristupilo bi se odvodnji zaobalnih savskih nizina, čime bi se dobile tisuće hektara plodne zemlje. »Od-

vesti oborinsku vodu te osušiti postojeće močvare i privesti kulturnom tlu uvale i udolice, koje trpe od vode, zadaća je od ogromne važnosti za čitavo Posavije«, te se navodi da su još u rimsko doba izvedeni neki radovi koji i danas služe za odvodnju (Jarčin kanal kod Progara), pišu Radojčin i Tomić (str. II–18). Zanimljiv je zamah tih radova. »Počevši od 1882. do danas, dakle kroz 43 godine obavljeno je kanalizacionih radova za odvodnju gornje vode 1178,94 km. kanala na ukupnoj melioracionoj površini od 265.283 katastralna jutra ili 151.242 ha. Od te celokupne sume kroz 43 godine, otpada na zadnjih 5 godina rada posle Ujedinjenja, t.j. od godine 1920. do 1925. godine 649,54 km. kanala u melioracionoj površini od 102.985 kat. jutara, odnosno 58.881 ha.« (str. II–19), ali Radojčin i Tomić ne pišu da se radi samo o izvedbi već ranije projektiranih radova, i uglavnom s radnom snagom njemačkih seljaka pod kulukom.

Znatno intenzivnije nego u drugim oblastima prišlo se i komasacijskim radovima. Njima je rukovodio savjetnik Marko Barić iz Županijskoga komasacionog povjerenstva u Vukovaru, ali pod vrhovnim nadzorom dr. Gavre V. Gojkovića, te dok se u Zagrebačkoj županiji do godine 1920. broj parcela umanjio za samo 7.890 parcela (635 sudionika), a u varaždinskoj za 5.233 parcele (362 sudionika), u Srijemskoj se županiji broj parcela smanjio za 70.305, obuhvativši 9.287 sudionika. Na taj način su se u Srijemu stvarale mogućnosti za uspješno ratarenje i racionalnu obradu, odnosno stvarana je »žitnica Balkana«.

Kao pohvalno ističe se i provođenje agrarne reforme. »Županijski Agrarni ured u Vukovaru je od Ujedinjenja (1919.) kod 59 veleposjednika u području ove oblasti, od celokupnog postojećeg obradivog zemljišta sa 68.416 kat. jutara uzeo pod udar agrarne reforme 56.351 kat. jutara. Od toga je dano u privremeni zakup domaćim zemljoradnicima 48.358 kat. jutara, a na koloniste razdijeljeno 7.993 kat. jutara, dočim je 59-torici vlasnika ostalo svega 12.065 kat. jutara obradive zemlje«, pišu Radojčin i Tomić (str. II–20). Ovo je možda najbolji iskaz radikalnosti agrarne reforme u njenoj prvoj fazi, kojom je postignuto ono što se htjelo, tj. potpuna materijalna i politička likvidacija veleposjednika. Čak i autori naglašavaju da su provođenjem agrarne reforme stradale neke vrijedne ustanove, kao što su, na primjer, ergele ili rumska poljoprivredna ogledna stanica za oplemenjivanje bilja, »a za koje ustanove mi momentano nemamo zamene, te će stajati golemih muka pored naše konzervativnosti, dok se takove ustanove uspostave i dovedu pod državnom upravom na onu visinu, na kojoj su pod privatnom upravom stajale« (str. II–20).

Tuzlanska oblast. Stepanović priznaje da poslije rata nije gotovo ništa urađeno na obrani zemlje od poplava, ali da postoje vodne zadruge u Bijeljini i Brčkom (str.115). Naime, još 1887.godine bosansko-hercegovačka vlada započela je graditi velike nasipe na Savi, ali taj posao nije do početka prvoga svjetskog rata bio završen. Upravo pred rat izrađen je veliki elaborat da se troškom od 12.000.000 kruna uredi tokovi Save, Bosne, Toliše, Brežnice, Tiknje i Brke. U 1903. započelo je i odvodnjavanje bijeljinske nizine (str. 71).

18. Nastavni i znanstveni zavodi za poljoprivredu

Zagrebačka oblast. Novakovićeви podaci o zavodima koji se bave problemom poljoprivrede vrlo su zanimljivi i oni pokazuju veliku brigu koja se na području

sjeverozapadne Hrvatske vodila u ranijoj Austro-Ugarskoj Monarhiji da se stvori napredna poljoprivreda. On kaže da su gotovo svi zavodi koncentrirani u Zagrebu i Križevcima.

U Zagrebu je djelovao od 1919. godine Gospodarski i šumarski fakultet i Visoka veterinarska škola, i ova posljednja je 1924. pretvorena u fakultet.²⁷ Novaković spominje kao obrazovnu ustanovu i Potkivačku školu na Savskoj cesti, koju su pohađali seoski kovači. Posebnu važnost pridaje znanstvenim zavodima koji su radili na unapređivanju poljoprivrede ili su imali kontrolnu zadaću (Kemijsko analitički zavod, Zavod za istraživanje tla i Enološki zavod, Postaja za istraživanje i kontrolu sjemenja). Zbog nedostatnog financiranja svi ti zavodi proživljavaju u poslijeratnim vremenima krizu, pa su prva tri spojena u Poljoprivrednu i kontrolnu stanicu u Zagrebu, što je svakako imalo posljedica na njihov rad. Isto tako i Križevci su ostali bez visoke gospodarske škole, koje je preseljena u Zagreb kao fakultet, pa imaju u tom vremenu samo Srednju poljoprivrednu školu sa 60 đaka i Nižu poljoprivrednu školu, Bakteriološki serološki zavod, Zavod za bolesti bilja i Agrikulturno kemijski zavod, te Stanicu za oplemenjivanje bilja.

Na Državnom dobru u Božjakovini osnovana je 1919. Škola za seoske domačice s internatom, a slična jednogodišnja škola osnovana je i u Petrinji i u Gospiću. Škola je bila tečajnog tipa i imala je veliko značenje za obrazovanje seoskih djevojaka.

Državna rasadnika u oblasti su bila tri: u Samoboru, Božjakovini i Križevcima. Blizu Božjakovine nalazila se i državna ergela Stančić, ali je svojom orijentacijom na uzgoj lipicansko-arapskih konja bila bez većeg utjecaja na okolinu, jer su seljaci uglavnom tražili teške belgijance.

Srijemska oblast. U poljoprivrednoj nastavi Srijem je zaostajao za Zagrebačkom oblasti. Jedina poljoprivredna škola radila je od 21. rujna 1900. u Iloku i imala je karakter niže gospodarske škole voćarsko-vinogradarskog tipa, a osnovana je »inicijativom zemaljske vlade u Zagrebu« (str. 11-21). Tomić i Radojčin kao da se ispričavaju što je škola podignuta upravo u Iloku, do čega je došlo stoga jer je iločka općina dala besplatno školi 27 hektara zemljišta, a škola je još kasnije nabavila pet i pol hektara. Nakon detaljnog opisa što sve ta škola ima, ističe se da ona ima velikih novčanih poteškoća, ali se, kao ni kod drugih problema, ne kaže da poteškoće proizilaze iz nedovoljnog financiranja od strane države. Poteškoće su proizilazile i iz toga što je franjevački samostan morao otkazati školi zakup 27 jutara zemljišta zvanog »Križ« na kojem je bio uređen voćni rasadnik. Od svog osnutka do 1921. školu su završila 74 vinogradara i voćara, koji su većinom nastavili rad u svom zvanju na području Srijema i Slavonije, pa je »upliv škole na okolinu znatan« (str. 11-24). Autori kažu da bi trebalo osnovati i jednu poljoprivrednu školu ratarskog tipa, te jednu školu za seoske domačice, jer da takvih škola na ovom području nema, kao što nema ni državnih loznih i voćnih rasadnika, iako se na tom području nalazi 12.500 hektara vinograda i dva milijuna raznih voćaka. Trsove i voćke moguće je, dakle, nabaviti samo iz

²⁷ *Vesna Vučević-Bajt*, Povijest veterinarstva, Zagreb, 1993., 66-67.

privatnih rasadnika, kakav je Vinogradarska zadruga u Vukovaru (osn. 1924.), Gospodarsko društvo kao zadruga u Zemunu (osn. 1887.), Lozni rasadnik vlastelinstva grofa Eltz (u Vukovaru i na pustari Pajzoš) i voćni rasadnik Gospodarskog društva u Rumi, ali da se pored toga razvila nekontrolirana proizvodnja sadnica po selima i gradovima, što bi trebalo spriječiti.

Srijemske su ergele sve bile privatne, ali su i one potpadale pod kontrolu državne ergele u Karadorđevu. Privatna ergela je bila i ergela noniusa vlastelinstva vukovarskog na pustari Grabovo (osn. 1868.), iz koje su potjecali konji noniusi u čitavoj zemlji. Istom vlastelinstvu pripada i ergela lipicanaca (osn. 1871.), koja izvorno potječe iz ergele Kapistrana Adamovića u Tenju. Ergela lipicanaca Branka Ladevića (osn. 1920.) na pustari Gladnoš kraj Indije te zadruga za uzgoj arapskih konja u Novom Slankamenu i zadruga Nijemaca za uzgoj konja u Vukovaru, Boboti i Lovasu bile su manjeg obima ali i velikog značenja za privatno konjarstvo.

Tuzlanska oblast. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu osnovala je 1886. na želju modričke općine državnu poljoprivrednu stanicu u Modriči. Bila je to stanica koja je davala upute za napredniju poljoprivrednu proizvodnju putem tečaja u teoriji i praksi. Bila je to važna stanica za čitavu Bosnu, a imala je 330 hektara, od čega je bilo 290 oranica, deset hektara voćnog rasadnika i 30 hektara ostalog. Na istom dobru voćni rasadnik je 1922. proširen za još 12 hektara. Lozni i voćni rasadnik postojao je i u Bijeljini od 1910. godine. Zanimljiva je Stepanovićeve rečenica o tečajevima u Modriči: »Nakon Oslobođenja ne uzimaju se više mladići na nauku, pošto je slab odziv od strane samog naroda, koji treba i sam radne snage« (str. 116). Mislim da taj navod nije posve istinit, već da je pravi razlog to da je 1923. godine stanica promijenila svoj karakter i od instruktivnog dobila karakter državnoga poljoprivrednog dobra pod nazivom »Petar Mrkonjić«, izjednačivši se time s Beljem u Baranji, odakle su se također državni činovnici badava ili jeftino opskrbljivali poljoprivrednim proizvodima.

19. Državna poljoprivredna dobra

Zagrebačka oblast. U oblasti su bila tri državna dobra: Božjakovina, Križevci i Hruševac. *Božjakovina* je imala 642 hektara, od čega je oranica bilo 232 ha, vrtova 8 ha, livada 172 ha, parka 7 ha, voćnjaka 4 ha, voćnog rasadnika 4 ha, vinograda 13 ha, loznog matičnjaka 5 ha, šume 114 ha, vrbika 1 ha, ribnjaka 3 ha i drugih kultura, putova i kanala 79 ha. Zbog prolaza potoka Zeline kroz to zemljište, sastavljeno od teške ilovače, rentabilnost posjeda bila je sporna i predmet mnogih sukoba u Hrvatskom saboru još od 1897., kada je dobro kupljeno od zemaljske vlade Hrvatske i Slavonije. Dobro je imalo poljoprivredu, tvornicu špirta, gajilo je stoku za priplod, američku lozu, voćke, povrće i sjenenje, te školu za domaćice, i svakako je bilo značajno za područje Zagrebačke županije a i šire.

Imanje Niže poljoprivredne škole u *Križevcima*, osnovano još 1860. godine, imalo je 85 ha oranica, 11 ha vrtova, pet ha oglednog polja, 65 hektara livada, 6 ha vinograda i loznjaka, 13 ha voćnjaka i rasadnika, 0,5 ha šumskog rasadnika i nekoliko hektara ostalih kultura. I na tom imanju zemljište je bilo ilovača, ali

ne tako teško kao u Božjakovini, jer teren nije bio tako vodoplasan, pa je proizvodnja bila isplativa, a pored toga i vrlo poučna za generacije gospodarskih stručnjaka koji su izlazili iz ove škole.

Imanje u *Hruševcu* nalazilo se u blizini Velike Gorice i bilo je kupljeno poslije prvoga svjetskog rata. Od 243 ha bila si 172 ha šuma, pa nije imalo veću poljoprivrednu vrijednost, utoliko što je 24 kilometara bilo udaljeno od željezničke stanice (str. 88).

Srijemska oblast. Na području ove oblasti nije bilo državnih dobara, što je proizlazilo iz poljoprivredne strukture ranijeg doba, kada su veleposjedi preuzimali i funkciju poljoprivrednog centra za šire područje.

Tuzlanska oblast. Ovdje je nastalo Državno ogledno poljoprivredno dobro »Petar Mrkonjić« od državne stanice Modriča, o čemu je već nešto ranije rečeno.

20. Poljoprivredno zadrugarstvo

Zagrebačka oblast. Zadrugarstvo je na ovom području bilo izvanredno razvijeno, ali je bilo organizirano na nacionalnom ključu. Novaković strogo dijeli ove skupine spominjući kao hrvatske saveze: Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga sa 87 zadruga, Hrvatsko slavonsko gospodarsko društvo u likvidaciji sa 98 zadruga, Glavnu zadrugu kao maticu hrvatskih seljačkih zadruga, Zadrugu svezu sa 30 zadruga i Središnju zadrugu za osiguranje stoke, a kao srpsku centralnu zadrugu spominje podružnicu Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga sa četiri zadruge, koji je do 1919. imao u Zagrebu svoju centralu ujedinjujući srpske zadruge od Jadranskog mora do Banata, dakle na cijelom hrvatskom prostoru ondašnje Austro-Ugarske Monarhije (str. 88). Shvatljivo je da Novaković ne spominje broj zadruga učlanjenih u Glavnu zadrugu kao maticu hrvatskih seljačkih zadruga, jer je to bila zadruga centrala koju je organizirala Radićeva Hrvatska seljačka stranka,²⁸ iako je uloga ovog zadrugnog sustava u hrvatskom seljaštvu u 1926. godini bila vrlo značajna. Novaković točno dijeli i ulogu kreditnih zadruga Reifeizenova tipa, kojima je svrha štednja i pozajmica, od nabavljčkih zadruga kakove su bile zadruge Hrvatskoga slavonskoga gospodarskog društva, ili proizvodnih zadruga kakova je bila mljekarska zadruga u Rečici kraj Karlovca Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga. Novaković nije mogao da svoje pisanje o zadrugama ne završi poukom da zadrugarstvo ne može imati nikakvih drugih tendencija osim unapređivanja privrede i prosvjete, te da zadrugni savezi moraju imati savjesnu i čestitu upravu, aludirajući time vjerojatno na ono što se dogodilo u Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu, koje je moralo u likvidaciju,²⁹ s time da je istu sudbinu prognozirao i Radićevu zadrugarstvu.

²⁸ *Mira Kolar-Dimitrijević*, *Gospodarstvo kao sredstvo političke prisile: U povodu 60-godišnjice ubojstva Josipa Predavca. Časopis za suvremenu povijest*, 1993., br. 2–3, str. 203–224.

²⁹ *Ista*, *Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo kao središnja zadruga 1907.–1925., Povijesni prilozi*, 10, 1992, 253–290.

Srijemska oblast. I ovdje je bilo više vrsta zadruga i zbog te raznolikosti Tomić i Radojčin smatraju da zadrugarstvo nije donijelo željenih rezultata. Srpskih zemljoradničkih zadruga bilo je 77 i imale su 3.051 člana, ali su im rezervni novčani fondovi bili dosta slabi. Hrvatske seljačke zadruge bile su samo 22, ali je preko njih organizirano 2.185 članova i uštedeno 2.000.000 dinara. Srijemske Vjeresijske (kreditne) zadruge imale su svoju središnjicu u Budimpešti, pa su poslije rata ostale i bez uložaka i bez kapitala, što je uzrokovalo njihov postupni raspad. Za zadruge vezane uz Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo u Zagrebu autori samo navode da se centrala nalazi po svoj prilici u likvidaciji, pa da će i te zadruge morati primiti novu orijentaciju. Agrarne zajednice bile su osnovane inicijativom Ministarstva za agrarnu reformu radi pomaganja kolonista i autori pišu da se misli »da su one suviše« kraj drugih zadružnih organizacija. Spominje se i udruženje proizvođača šećerne repe u Beogradu, te novosadska »Agrarija«, kao zadruga pretežno njemačkog seljaštva, koja se bavi organiziranjem prodaje poljoprivrednih proizvoda, a svakako je zanimljivo da Radojčin i Tomić ne spominju njezino pretežno njemačko članstvo.

Tuzlanska oblast. Struktura zadruga bila je neprimjerena strukturi stanovništva. Godine 1925. bile su 82 srpske zemljoradničke zadruge, hrvatskih seljačkih zadruga bilo je 16, dok se za muslimane spominje samo Muslimanska mljekarska zadruga u Lukavici. Imenuju se i Srpska stočarska zadruga u Knežini i u Han Pijesku, te Srpska mljekarska zadruga u Boljaniću, uz napomenu da su poslije 1918. osnovane i podružnice Srpskoga poljoprivrednog društva iz Beograda u Tuzli, Bijeljini, Modriči i Zvorniku (str. 117).

21. Poljoprivredna industrija, obrti i rukotvorine

Zagrebačka oblast. Novaković započinje konstatacijom da u Zagrebačkoj oblasti i nema tvornica koje bi se bavile prerađivanjem poljoprivrednih proizvoda, izuzev Zagreba, gdje je locirana velika pivovara (osn. 1892.), velika kožara (osn. 1864.) i veliki mlin (osn. 1862.), te više mlinova i više pecara izvan Zagreba. Za ove posljednje Novaković kaže da su izgubile karakter »poljoprivredne industrije« zbog umanjenih površina velikih posjeda u procesu agrarne reforme, te ih poimence navodi (Božjakovina, Topolovac, Brezovica Zagrebačke nadbiskupije, Kerestinec, Zelendvor i Petrijanec u kotaru Varaždin, Mali Bukovac grofa Draškovića i Kuzminec u ludbreškom kotaru, te jedna pecara alkohola u Čalincu kod Ivanca) predviđajući njihov raspad.

Novaković je našao potrebnim spomenuti i izradu seljačkih rukotvorina, navodeći sumarno što se u kojem kraju proizvodi (str. 91).

Srijemska oblast. Organizaciji poljoprivredne industrije u Srijemu sastavljajući studije o poljoprivredi Srijemske oblasti daju negativnu ocjenu opravdavajući to pomanjkanjem kapitala, visokim kamatima na kredite, visokim poreznim teretima i lošim prometnim prilikama. Tako se spominje da Eltzova vukovarska tvornica konoplje, jedna od najvećih u srednjoj Evropi, stoji već četiri godine. Suhomesnata i mlinska industrija d.d. u Šidu (osn. 1920.) stupila je već 1924. u likvidaciju, s time da mlin nije ni proradio. Klaonica u Šidu radi s polovicom kapaciteta. Srijemskomitrovačka ciglana također ne radi zbog preskupih pri-

jevoznih troškova željeznicom i lađama, pa su ovdje očito posrijedi prijevozne tarife kojima su se vlasnici određenih tvornica tjerali u propast. Autori ističu velik broj mlinova, ali ne spominju probleme te privredne grane koja je bila vezana uz izvoz i koja je upravo zbog loše izvozne politike države pala u krizu. Spominju se i dvije tvornice alkohola, jedna Poljoprivredne zadruge u Vukovaru i druga u Iloku, vlasništvo dr. Benešića. U Zemunu se spominje octara i jedna pivovara, a pivovaru spominju Radojčin i Tomić i u Srijemskoj Mitrovici.

Autori naglašavaju da je Branko Ladević u Gladnošu kraj Stare Pazove industrijalizirao svoju ekonomiju od 900 jutara, te da je izgradio veliku električnu centralu, parni mlin, mlin za ljuštenje ječma, tvornicu konzervi i drugo, te da sve sirovine proizvodi na svom dobru. Poput Pere Teslića u Sisku i Ladević je očito bio favoriziran, a zanimljivo je da autori ne spominju teške radne uvjete u tom kombinatu, koji se počeo izgrađivati 1921. godine.³⁰

Tomić i Radojčin su opazili da se obrt u ovoj oblasti razvija na zdravoj osnovi i često u kombinaciji s poljoprivredom, ali napominu da su porezna opterećenja prevelika, te da to ometa normalan daljni razvoj.

Kućna radinost zadržala se samo u srijemskoj Posavini, dakle južno od željezničke pruge Zagreb – Beograd. Uglavnom se radilo o drvnom obrtu, te izradi šarenih tikvica, a ponegdje i o tekstilnim izrađevinama, među kojima se isticao svilenc, i razni predmeti ispleteni i istkani marljivim rukama žena.

Tuzlanska oblast. Za ovo područje Stepanović nije imao navesti ništa drugo nego da u Brčkom radi sedam etivaža za suhe šljivice, a u krajevima bogatima žitom da postoji velik broj mlinova, ali da seljaci najradije melju svoje žito na riječnim vodenicama na Savi, Drini i Bosni ili na običnim potočarama (str. 117).

Stepanović spominje da u krajevima bogatima šumom seljaci izrađuju predmete od drva, a u dolini Spreče da izrađuju metle i pletu hasure od šaša koji dovoze iz ritova u Posavini i Slavoniji. Spominje se i pečalbarenje majstora samouka iz srebreničkoga kotara koji kao »Osačani« odlaze u Bosnu i Srbiju i bave se gradnjama (str. 82).

22. Propaganda

Zagrebačka oblast. Novaković priznaje da je Zemaljska vlada do 1914. uspjela obnoviti vinograde američkom lozom, te da ih je 1914. više nego što ih je bilo prije napada filoksere. Hvali i praksu održavanja tečajeva, naročito na Državnom dobru Božjakovina, kao i *Gospodarski list*, koji je izdavalo Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, te rad učilišta u Križevcima. Spominje i Zakon o unapređivanju stočarstva, koji je vrijedio na području Hrvatske i 1926. godine i čija je primjena znatno pridonosila održavanju kvalitete stoke u Hrvatskoj.

Rad na unapređivanju poljoprivrede do 1918. ocjenjuje manjkavim, jer da se radilo uglavnom samo preko zimskih tečajeva i preko oglednih imanja, te da se

³⁰ Ista. Položaj radničke klase u Sremu 1918–1941., Novi Sad, 1982., str. 209.

tak rad »nastavio u većoj meri tek posle ujedinjenja«, ali to ne dokazuje s mnogo podataka.³¹

Srijemska oblast. Kritizira se uglavnom gospodarski sustav Austro-Ugarske Monarhije, kada je u Srijemskoj županiji radio samo jedan gospodarski stručnjak, a po kotarevima nije uopće bilo agronoma, već je kotarski načelnik ulazio i u poslove ove struke. Dakako, autori ne spominju značajnu inicijativu i provedbenu aktivnost veleposjednika, koji su na svojim dobrima držali poljoprivredne stručnjake. Uspoređujući prošlost sa sadašnjošću Tomić i Radojčin spominju važnost više novoosnovanih oglednih stanica kojima rukovode kotarski ekonomi, a čiji je rad pod nadzorom Poljoprivrednog odjeljenja velikog župana, dakle, direktno Ministarstva poljoprivrede. Hvali se »rumski zlatni zuban« i kukuruzno sjeme dr. Grčića iz Šida, koji kukuruzi da su izvanredno pogodni za sjetvu u Srijemu. Uređeno je i pet uzornih gnojišta, ali da nedostatak sredstava onemogućava veću akciju. U nedostatku pokazivanja većih akcija Radojčin i Tomić navede svaku sitnicu. Spominju da je za vinogradare Srijemske oblasti priređen izlet u Smederevo, te da se pomišlja na osnivanje vinogradarske zadruge u Petrovaradinu i Srijemskim Karlovcima, kao i to da su uz pomoć oblasti održana dva kalemarska tečaja za voćare. Autori naglašavaju da je stočarskih izložaba premalo, a osnutak šest zadruga za uzgoj stoke i konja svakako da nije zadovoljio potrebe toga velikog područja (str. 11-41-42).

Tuzlanska oblast. Stepanović mora konstatirati da je do veljače 1924. od deset kotareva samo Tuzla imala kotarskog agronoma, pa je, jasno, i poučavanje naroda u vođenju naprednog gospodarstva bilo deficitarno. Tada su agronomi postavljeni, ali u Gradačac i Kladanj »postavljeni nisu došli da nastupe dužnost«, pa to navodi na zaključivanje da su uvjeti života i rada bili toliko nepovoljni da se nitko nije odlučio na rad u tom području (str. 118).

Stepanović mora priznati: »Za podizanje poljoprivrede bivša je uprava osnivala poljoprivredne stanice, državne i opštinske rasadnike, blizu stanica uzorna seljačka gazdinstva, nabavljane su ekonomske sprave uz garanciju na trogodišnju otplatu, potrebnijim seljacima davato je seme na priček do žetve, uvadano je gajenje šećerne repe, postavljeni su sreski ekonomi, koji su vršili dužnost putnih učitelja, kod nekih seoskih škola postojali su školski seljaci a dotični učitelji držali su nedjeljom narodu poljoprivredna predavanja. Od ovih ustanova mora se priznati uspešno delovanje rasadnika, dalje stanica radi podele boljeg semena, priplodne stoke i peradi, vrlo olakšana nabavka poljoprivrednih sprava i pozajmljivanja semena do žetve. Stanice su bile pasivne, pošto se je veliki deo stoke i semena davao narodu ili uz vrlo nisku cenu ili besplatno. Isto je slučaj i sa rasadnicima, jer je mnogo prisada i loze narodu poklanjano ili davano uz nisku cenu. Za školske, crkvene, vakuvske i vojničke bašte davane su voćke besplatno.« U nastavku Stepanović kaže: »Uzorna seljačka imanja i dr. kao i poljoprivredna

³¹ Ustvari nastavilo se tamo gdje su seljaci sami smogli snage da se organiziraju. Tako je Josip Predavec organizirao ogledno imanje u Dugom Selu, a Milan Kristof, zaposlen 1919. godine u Odjelu za narodno gospodarstvo Pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, pripomogao je organiziranje gospodarskih tečajeva u Sv. Ivanu Žabnom, Sv. Ivanu Zelini, Božjakovini, Petrinji i drugdje.

nastava bila je posve bezuspešna, što se ima pripisati jedino mentalitetu bosanskog seljaka. On hoće da rukopipatelno oseti korist nekog boljeg uređenja« (str. 119). Je li to što je Stepanović napisao točno i koliko se razornog utjecaja mora pripisati srpskoj negativnoj propagandi do 1918. godine, koja je onemogućavala sređivanje prilika u cijelom području, a osobito među srpskim seljacima sklonih Dragoljubu Jovanoviću? Dovoljno je usporediti napore i akcije do 1914. i one koje su se provodile od 1918. do 1926., kada je izrađen ovaj elaborat, pa da se uoči i razlika i namjera.

23. Prijedlozi za unapređenje poljoprivrede

Zagrebačka oblast. Novaković misli da treba najviše raditi na unapređivanju ratarstva, jer je ono najviše zaostalo. No nigdje ne predlaže da se intenzivno priđe melioraciji i sanaciji tla, a normalno je da se bez toga nikakova napredna racionalna i dobronoseća poljoprivreda na ovom području nije mogla ostvariti. Za stočarstvo Novaković ne predlaže nikakove promjene, već dalje nastavljanje rada zacrtanim pravcem uz omogućavanje uvoza dobrih rasplodnih grla iz inozemstva uz pripomoć države.

Kod vinogradarstva i voćarstva predlaže da se eliminiraju brojne vrste i da se radi na tipizaciji voćarstva i vinarstva, a »sve drugo treba da se izbacuje«, ne shvativši da se upravo u očuvanosti mnogih vrsta krije poljoprivredno bogatstvo ovog područja. Podrumarstvu ovog područja daje potpuno negativnu ocjenu, upozoravajući da usprkos velikom broju vinograda nigdje nema ni jedne podrumarske zadruge, te da svaki zemljoradnik postupa sa svojim vinom na svoj način i »kako zna« (str. 95).

Vrlo je zanimljiv Novakovićev zaključak koji glasi: »Na kraju treba još da se napomene, da se ceo rad države na unapređenju poljoprivrede mogao kretati samo u granicama novčanih sredstava. A ta su dosad u našoj Kraljevini bila vrlo mala.³² Osim toga u ovim se krajevima pokazalo kao ispravno načelo, da zemljoradnicima, ni pojedincima ni organizovanim ustanovama, nikad ništa ne valja da se daje posve besplatno. Do ovoga uverenja, koje je ovdje već davno uvedeno i u praksu, dovelo je iskustvo, da se besplatno date stvari ne cene, a osim stoga, ako se iz državnih sredstava daju samo potpore u svrhu sniženja cena (spravama, priplodnoj stoci, semenu itd.), onda se s državnim sredstvima, bila ona velika ili mala, da mnogo više nabaviti i prema tome veća korist učiniti, nego ako se nabavi mala količina i ova besplatno razda« (str. 95).

Srijemska oblast. Radojčin i Tobić predlažu da se postavi u Oblasni ured i jedan vinogradarski stručnjak, te da se sva mjesta kotarskih agronoma popune. Treba osnovati još jednu ratarsku školu, najbolje u Rumi ili Mitrovici, te poljoprivrednu školu za seoske domaćice. Statistiku treba stalno i točno voditi, jer samo »na

³² Sve do 1927. državni budžet imao je oblik provizorija preko zakona o budžetskim dvanaestinama. U Financijskom zakonu za 1927. Ministarstvo poljoprivrede i voda raspolagalo je sa samo 7,034,866 dinara za čitavu godinu i za cijelu zemlju. (Financijski zakon za 1927. od 31. III. 1927., čl. 28).

osnovu precizno sastavljenih statističkih podataka moći će se uočiti pogreške koje treba uklanjati«, a koje mogu biti i »moralnog, etičkog, zadružnog, prosvjetnog... karaktera« (str. II-43.).

Vjerojatno se prvi put od strane službenih vladinih organa naglašava značenje »srednjih«, a zapravo velikih posjeda od sto i više kat. jutara »...koje valja čuvati iz nacionalno ekonomskih, a i nacionalističkih obzira«, ali koje treba uputiti u dobro vođenje, pa i putem računovodstva.³³ Obećaje se nagrađivanje uzorno uređenih gnojišta.

Autori upozoravaju da svim tim akcijama treba rukovoditi iz jednog centra, koji za sada Srijem nema. Zato traže da Zemljišna zajednica u Srijemskoj Mitrovici dade 60 kat. jutara svog zemljišta Poljoprivrednoj oglednoj i kontrolnoj stanici za područje Srijemske oblasti, koju tek treba osnovati. U Agrobotaničkom odsjeku ove stanice radilo bi se na oplemenjivanju pšenice, kukuruza i ostalog bilja, izvodili bi se pokusi, vršila potrebna istraživanja i sve drugo, pa bi u ovu stanicu ušli i svi poslovi koji su do sada obavljani na rumskom ili vukovarskom veleposjedu.³⁴ Zatraženo je i uređenje većih trijerskih stanica, jer važno je prirediti dobro sjeme za sjetvu. Možemo uočiti da gotovo ništa nije zaboravljeno u ovim preporukama. Bilo je predviđeno da se iskoriste i barske zemlje sadnjom plemenitih vrsti pletarske vrbe.

Tomiću i Radojčinu je osobito priraslo uz srce vinogradarstvo i voćarstvo, te da treba osnovati veliki državni lozni rasadnik pod Fruškom gorom, a i posebnu enološku stanicu, jer Srijem sa 12.500 ha vinograda treba takovu stanicu. Manje stanice treba osnovati i kod pojedinih kotareva (Vinkovci, Ruma i Srijemska Mitrovica), a posebnu pozornost treba posvetiti kajsijama i breskvama, koje u Srijemu odlično rode. Zamoljeno je Ministarstvo poljoprivrede da postavi za Srijemsku oblast jednoga putujućeg učitelja vinogradarstva sa sjedištem u Petrovaradinu, čija bi svrha bila da poučava vinogradare racionalnoj obradi vinograda, da upućuje u manipuliranje vinom, te da propagira osnivanje vinarskih zadruga.

Tomić i Radojčin misle da treba što jače poticati osnivanje kreditnih zadruga po Zakonu o poljoprivrednom kreditu, te da će se kroz ove zadruge osnivati i razne proizvodne zadruge.³⁵

Tuzlanska oblast. Stepanović zaključuje svoj elaborat tvrdnjom da je zemljoradnja u Tuzlanskoj oblasti vrlo zaostala, i da se može raditi bolje, što pokazuje primjer njemačke kolonije u Petrovu Polju, gdje je pučanstvo bogato a gospodarstva napredna. On na kraju postavlja i pitanje: »Kada će bosanski seljak odpočeti bolje svoju zemlju obrađivati i stoku negovati« i odgovara: »Onda,

³³ Zdenka Šimončić-Bobetko, Agrarna reforma u sjevernoj Hrvatskoj 1918.-1941. godine (Pravno-ekonomska analiza). Disertacija, Zagreb, 1987., str. 134-137.

³⁴ Ovakova je stanica i osnovana, ali u Novom Sadu, i do danas je izrasla u veliki znanstveni zavod.

³⁵ Zakon o poljoprivrednom kreditu prošao je kroz Narodnu skupštinu 1926., ali je trebalo gotovo dvije godine dok su se krediti počeli davati, a i onda su se davali ne prema potrebama već prema političkim kriterijima.

kada budu njegove potrebe veće« (str. 120). Stepanović navodi da se cijeli život seljaka ovog područja ravna po rečenici »Drugi dan – druga i nafaka!«,³⁶ i da bi trebalo poraditi na opismenjavanju, jer je u ovoj oblasti 88% nepismenih, a na jednu školu dolazi 3.630 stanovnika, dok je u Dalmaciji uz jednu školu vezano 1.215 stanovnika (str. 120).

3.

Zaključak ovog rada nameće se tijekom njegova čitanja. Gotovo sve što su navedena područja postigla na unapređenju poljoprivrednoga gospodarstva načinjeno je u vremenu Habsburške i Austro-Ugarske Monarhije do 1914. godine, pa su čak izrađeni i programi koje je trebalo samo realizirati i oživotvoriti suradujući s narodima na ovom području. Dakako, osiromašenje i obespravljenje većine veleposjednika, kao i naseljenje kolonista u Srijemu, stvorilo je novu situaciju o kojoj je trebalo voditi računa. Jednako tako trebalo je voditi računa o mogućnostima i potrebama mnogoljudne Zagrebačke i Tuzlanske oblasti, koje su bile znatno siromašnije. Kraj državnog budžeta, koji ni u jednoj godini nije imao pozitivnu bilancu, sredstva za unapređenje poljoprivrednoga gospodarstva u oblastima bila su premala da bi se krenulo naprijed, pa je stoga i došlo do biranja zastupnika u oblasne skupštine i prebacivanje niza poslova na oblasne samouprave tijekom 1927. i 1928. godine. Izvještaj za Zagrebačku oblast s kraja 1928. godine³⁷ pokazuje kako se mnogo učinilo u samo jednoj godini u odnosu na osam prethodnih godina, kada nije bilo nikakove suradnje između vlasti i naroda. Isto to potvrđuje i odličan i voluminozni izvještaj za Podunavsku oblast.³⁸ Na žalost, za Srijemsku i Tuzlansku oblast nisu objavljeni takovi izvještaji, pa ne možemo ni utvrditi napredak u vremenu samoupravnog rada, tj. od 1926., kada su izrađeni u ovom radu obrađeni izvještaji, pa do kraja 1928. godine, kada i prestaje rad oblasnih samouprava, jer su proglašenjem diktature ukinute. No, to i nije bitno. Svrha ovog rada je ukazati današnjim privrednicima triju suvremenih država (Hrvatske, Bosne i Hercegovine, te Srbije) što su jedni dobili, a što drugi izgubili u vremenu poslije 1918. godine, odnosno kakovi su bili poljoprivredni potencijali i problemi pojedinih područja, a možda nigdje kao u navedenim izvještajima nisu ti podaci tako jasni i jednostavno prezentirani.

³⁶ To je nasušni kruh, ono što je najpotrebnije da se preživi.

³⁷ Godišnji izvještaj o radu Oblasnog odbora zagrebačke oblasti u godini 1928. Sastavio Josip Predavec. Zagreb, 1928.

³⁸ Monografija Podunavske oblasti. Sastavio Vladimir Margan. Pančevo, 1929.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE LANDWIRTSCHAFT EINIGER SAVERGEBIETE IN DEN JAHREN 1925/26
AUS SEBISCHER SICHT

Laut Gesetz des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen aus dem Jahr 1922 wurde erst 1924 das Land in 33 Verwaltungsbereiche eingeteilt. Aber auch damals wurde das Gesetz nicht zur Gänze angewandt, sondern nur soweit, als die Selbstverwaltung der Gebiete verschoben wurde, und erst Ende 1926 gestattete der König per Dekret Wahlen zur Gebietsversammlung. Diese wurden am 23. Januar 1927 mit dem Ziel durchgeführt, eine möglichst große Anzahl von wirtschaftlichen Problemen, insbesondere denen im Bereich der Landwirtschaft, von der Zentralverwaltung in Belgrad auf die Selbstverwaltung der Gebiete abzuwälzen.

Damit nun die zentralistische Verwaltung in Belgrad einen Überblick über die insgesamt ausgearbeiteten Angaben über den Zustand der Wirtschaft in den empfindlichsten Gebieten im Saveraum, an denen sie auch das stärkste Interesse zeigte, bekommen könnte, wurde den Großen Gespanen folgendes aufgetragen: in Ermangelung genauer statistischer Angaben und Wirtschaftsberichte sollten Dr. Jovan Zec für den Raum Tuzla, Dr. Dragomir D. Todorović für den Raum Syrmien und Dr. Vladimir Treščec Branjski für den Raum Zagreb einen Überblick der Wirtschaftslage ihres jeweiligen Bereiches ausarbeiten. Die Großgespane taten dies über Milan Novaković für den Raum Zagreb, über Djordje Radojčin und Dragan Tomić für den Raum Syrmien und über Ljubomir Stepanović für den Raum Tuzla. Auf mehr als zweihundert Seiten Gesamtüberblick für diese drei, erwähnten Gebiete verfaßten die Fachleute ihre Berichte, und diese wurden 1925 und 1926 im *Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda u Beogradu* (Bote des Ministeriums für Land- und Wasserwirtschaft in Belgrad) veröffentlicht, wobei so nicht nur der einzige, sondern auch der vollständigste Bericht über die Wirtschaftslage in jenen Bereichen vor Inkrafttreten der Gebiets selbstverwaltung vorlag, durch das der damalige Zustand bedeutend verändert wurde.

Aus jenen Berichten wird nicht nur die Struktur der Wirtschaft jener Gebiete deutlich, wie sie Mitte der dreißiger Jahre vorherrschte, sondern auch der Zustand jener Bereiche bis zum Jahr 1918, beziehungsweise, inwieweit sich der wirtschaftliche Stand in jenen Gebieten in den ersten Jahren des Bestandes des neuen jugoslawischen Staates verändert hatte, was wiederum die Folge der Durchführung der Agrarreform und der Anwendung anderer Vorschriften im Bereich der Wirtschaft, des Verkehrs und Handels war. Aus diesen Berichten geht hervor, welchen Bereichen die Radikalen Pasics besondere Aufmerksamkeit widmen, denn die Berichte enthalten auch Vorschläge für künftige Regelungen im Bereich der Wirtschaft. In diesen Berichten sehen wir den Reichtum des Gebiets Syrmien und die Armut des Raumes Zagreb, die großen Möglichkeiten des Raumes Tuzla - alle auf den Bereich Landwirtschaft bezogen. Diese Berichte sind zugleich ein erstklassiges Beispiel für die Überlegungen der Radikalen im Bereich der landwirtschaftlichen Problematik, sowie für ihre Betrachtungsweise der Wirtschaftsprobleme jener Gebiete, die 1918 dem jugoslawischen Staat beitraten. Diese Berichte sind zugleich ein Beweis dafür, daß in den ersten Jahren der zentralistischen Herrschaft fast nichts getan wurde im wirtschaftlichen Bereich, daß viel mehr vieles, das aus früheren Zeiten übernommen worden war, zugrunde gerichtet wurde, daß also die Unzufriedenheit und Armut der Bevölkerung soweit angewachsen waren, daß dringend radikale Veränderungen in der Führung der Wirtschaftspolitik vorgenommen werden mussten, und das wiederum zeigten am besten die Wahlen zum Parlament und dann die zu den Gebietsversammlungen.

SUMMARY

SERBIAN VIEW OF AGRICULTURAL ECONOMY IN SEVERAL SAVA DISTRICTS IN 1925/26

According to the law from 1922 The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was divided into 33 districts in 1924. But, not even then was the law completely applied – district autonomy was postponed and only in 1926 the king issued a decree allowing the elections for district assemblies. The elections took place on January 23, 1927 with the aim to transfer a large number of economic, and especially agricultural, problems from the central Belgrade government to the autonomies.

To get the condensed data on the economic state of the most delicate regions near Sava, in which they were most interested, the centralistic authorities in Belgrade ordered the great district-prefects Dr. Jovan Zec in Tuzla district, Dr. Dragomir D. Todorović in Srijem district and Dr. Vladimir Treščec Branski in Zagreb district, in absence of adequate statistics and reports on economic state, to make a survey on situation in agricultural economy in their regions. District-prefects entrusted with this task Milan Novaković for Zagreb district, Đorđe Radojčin and Dragan Tomić for Srijem district and Ljubomir Stepanović for Tuzla district. On over two hundred pages these agricultural experts made surveys of the mentioned three districts, which were published in 1925, or 1926, in *Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda u Beogradu* (the Herald of the Ministry of agriculture and waters in Belgrade), presenting not only the most complete, but also the only review of economic situation in these regions before realization of district autonomy, which considerably changed the situation at that time.

The reports show not only the structure of economy in these districts in the middle of the thirties, but also the circumstances before 1918, i.e. how much economic conditions had changed in these regions in the first few years of the new Yugoslav state, the consequences of agrarian reform and the application of other regulations in the field of economy, traffic and trade. In the reports one could also see which matters the radicals around Pašić paid particular attention to, because the reports included also economic suggestions for the future. The reports showed all the richness of Srijem district and poverty of Zagreb district, as well as great potentials of Tuzla district in the field of agricultural economy. The reports represented an excellent example of the radicals' view about certain agricultural problems, their opinion of the circumstances they had come upon in the regions which entered Yugoslav state in 1918. The reports showed that almost nothing had been done in the first years of centralistic rule in the field of agriculture, that much of what had been inherited from the earlier periods was destroyed, that discontent and poverty of people reached a degree which required radical changes in economic policy, all of which was most clearly illustrated by the results of parliamentary and, then, district elections.